

De thuiskomst van Jo Koopman

*Het bijzondere verhaal van een vergeten
Amersfoortse wethouder*

Foto cover

Jo en Ali in juni 1945, gefotografeerd tijdens het buurtfeest met optocht ter gelegenheid van zijn terugkeer. [Familiearchief]

De thuiskomst van Jo Koopman

*Het bijzondere verhaal van een vergeten
Amersfoortse wethouder*

Amersfoort
2025

SPITWERK

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
1 Van jodendom naar socialisme	8
2 Wandelende Joden	13
3 Kernplan Amersfoort: de basis van de naoorlogse stad	54
4 Het Kamerlidmaatschap: een koude douche	66
5 Terugkeer naar het jodendom	69
6 Vader en grootvader, een virtuoos verhalenverteller	74
Chronologisch overzicht	80
Colofon	83

Voorwoord

Op 2 juni 1945, bijna een maand na de bevrijding, keerde de joodse Amersfoorter Jo Koopman uit Auschwitz terug in zijn woonplaats. Hij had, na door de Russen te zijn bevrijd, een terugreis van vier maanden achter de rug. In de Lombokstraat in het Leusderkwartier trof hij zijn niet-joodse vrouw Ali en hun vijf kinderen ongedeerd aan. De buurt heette de dood gewaande Koopman welkom met een vrolijke optocht onder aanvoering van een accordeonist.

Direct na zijn terugkeer zette Jo, 39 jaar oud, zich aan het schrijven van een verslag van wat hij vanaf zijn aankomst in Westerbork tot zijn thuiskomst had meegemaakt en hij gaf het de titel *Wandelende Joden*. Zijn verhaal is tussen september 1945 en maart 1946 in afleveringen gepubliceerd in het voormalige verzetsblad *Het Baken*. De laatste aflevering (deel VI) kon niet meer worden gepubliceerd door de voortijdige opheffing van het blad. Het verhaal – zelf sprak hij van een opstel – is tot nu toe niet als boek, of als onderdeel van een boek, in het Nederlands verschenen. Wel verscheen het in 2018 in het Italiaans onder de titel *La notte di Auschwitz. Diario inedito di un ebreo olandese*. Deze vertaling is gemaakt door Maria Tarozzi, een vriendin van de jongste dochter van Jo Koopman.

Door een van de vrienden van Jo, de in Amerika wonende Curt Wolters, is in 1985 een Engelse vertaling gemaakt onder de titel *A Handfull of Men*. Het is nooit gepubliceerd, maar Wolters heeft het destijds wel naar het Simon Wiesenthal Center in Los Angeles gestuurd. Daar is het nog steeds te vinden.

Een paar maanden na zijn thuiskomst werd Jo Koopman voor de SDAP (later PvdA) gekozen in de noodgemeenteraad van Amersfoort en op 9 juli 1946 volgde zijn benoeming tot wethouder.

Dat zou hij zeven jaar blijven. Bij zijn afscheid in juli 1953 sprak zijn partijgenoot Bernard Al lovende woorden over de vertrekkende stadsbestuurder. ‘Zeven jaar heeft u Amersfoort als wethouder gediend; die zeven jaar zullen als één van de briljantste periodes uit de geschiedenis van de stad de historie ingaan. U bent de man geweest, die het wetenschappelijk gemeentelijk beleid in Amersfoort heeft ingevoerd. Aan de arbeiderswoningbouw in de naoorlogse jaren, aan de Rondweg en aan het Kernplan zal de naam Koopman onverbrekkelijk blijven verbonden.’

De voorspelling van Al is niet uitgekomen. De naam Koopman ontbreekt in veel architectuurhistorische studies over naoorlogs Amersfoort. Andere namen domineren, van mensen met wie hij nauw samenwerkte, zoals burgemeester Hermen Molendijk en stedenbouwkundige David Zuiderhoek. De naam Koopman doet in Amersfoort bij vrijwel niemand meer een belletje rinkelen, terwijl er maar weinig stadsbestuurders zijn geweest die zó’n groot stempel op Amersfoort hebben gedrukt.

Dit boek is een combinatie van *Wandelende Joden* met een levensbeschrijving van Jo Koopman, waarbij vooral zijn periode als wethouder van Amersfoort is uitgelicht. Stichting Regionaal Spitwerk wil met deze uitgave deze leemte in de

geschiedschrijving van de stad opvullen. Wij zijn op het dagboek geattendeerd door de Amersfoortse historicus Jan H. Lodewijks die het ontdekt heeft, veel vooronderzoek heeft verricht en contact heeft gelegd met de nabestaanden van Jo Koopman. Het archiefwerk voor deze uitgave is gedaan door Addy Schuurman. Journalist Rob Hoegen heeft de interviews voor zijn rekening genomen.

Een van de vragen die bij de makers van dit boek speelde, was hoe het mogelijk is dat iemand die zulke vreselijke dingen heeft meegemaakt als Jo Koopman, zich zo snel weer vol maatschappelijke betrokkenheid kon storten op het meebesturen van zijn stad. Eén passage uit *Wandelende Joden* geeft misschien het antwoord. Koopman is op zijn terugreis uit Auschwitz in Czernovitz (toen Roemenië, nu Oekraïne) beland, voor de oorlog zo'n beetje dé culturele hoofdstad van het Oost-Europese jodendom. Hij vraagt zich af waarom het handjevol joodse overlevenden er voor kiest te emigreren naar Palestina of Amerika.

‘Wat hen dreef? Misschien gebrek aan persoonlijke vrijheid in het Russische systeem, misschien ook de hoop in een vreemd land door persoonlijk initiatief boven het gemiddelde levensniveau te kunnen uitkomen en waarschijnlijk een zekere rusteloosheid ten gevolge van de doorgestane emoties.’

Die mensen hadden vervolging, wreedheden, kampen, dodenmarsen overleefd, waren al hun dierbaren kwijtgeraakt, en Jo Koopman vindt het merkwaardig dat zij niet in Czernovitz wilden blijven wonen. Met een afstandelijkheid alsof hij het niet ook over zijn eigen lot heeft, maakt hij gewag van ‘een zekere rusteloosheid ten gevolge van de doorgestane emoties’.

Niet omkijken, niet toegeven aan je emoties, doorgaan: het was het motto van niet alleen Jo Koopman, maar van de meeste joodse overlevers. Totdat, ergens in de jaren zestig, die emoties toch als bij een vulkaan naar buiten barstten. Ook bij Jo Koopman, die zijn breuk met het jodendom dichtte en zich aan het einde van zijn leven in Israël vestigde. Hij was toen met terugwerkende kracht boos over hoe kil de Nederlandse overheid de teruggekeerde joden destijds had bejegend.

Het gemeentebestuur van Amersfoort kreeg na uitvoerig onderzoek in 2024 een flinke tik op de vingers over de gebrekkige opvang van de joodse overlevenden en bood daarvoor excuses aan. Van het naoorlogse stadsbestuur dat voor dat gebrek aan empathie primair verantwoordelijk was geweest, had wethouder Jo Koopman deel uitgemaakt.

Een jaar later loste Amersfoort zijn ereschuld tegenover de omgekomen joodse burgers in met de onthulling van een prachtig joods monument op het Borneoplein, op steenworp afstand van waar Jo Koopman had gewoond. Hij zou er ongetwijfeld heel blij mee zijn geweest.

Arjeh Kalmann
Eindredacteur/bestuurslid Spitwerk

HOOFDSTUK 1

Van jodendom naar socialisme

De wieg van Jo Koopman stond in de Utrechtsedwardsstraat in Amsterdam, niet ver van de buurt waar de joden in zeer armoedige omstandigheden geconcentreerd waren en die daarom de Jodenhoek werd genoemd. De Utrechtsedwardsstraat behoorde tot het overloopgebied voor joden die de extreme armoede in die buurt waren ontgroeid.

In deze levendige en dynamische wereld vestigde zich kort na de eeuwwisseling het joodse gezin van Levie Koopman en zijn vrouw Mietje Lierens. Levie was groenteventer. Op 7 november 1906 kwam Jozeph ter wereld, roepnaam Jo; op 27 juli 1908 volgde een tweede zoon, die Hijman werd genoemd. Daar bleef het bij. Net als hun ouders hielden ook Levie en Mietje Koopman zich aan de joodse riten en gebruiken.

Jo's vader was dus groenteventer en is dat tot kort voor de oorlog gebleven, toen een hartkwaal hem het werken onmogelijk maakte. Hij had geen standplaats op de markt of langs de openbare weg, maar ging met zijn handkar langs de deur bij vaste klanten. Van armoede is in Jo's jeugd geen sprake geweest.

Na zes jaar lagere school ging Jo naar de ulo, het uitgebreid lager onderwijs. Net vijftien geworden sloot hij per 1 januari 1922 zijn onderwijs carrière af en zocht een baantje om bij te dragen aan het levensonderhoud in zijn ouderlijk huis.

Na een jaar vervelende en slecht betaalde baantjes, kwam hij terecht bij W.B. van der Schilt, een makelaar in koffie op de Rozengracht. Hij was christen, maar gaf Jo wel op sjabbat vrijaf. Zijn eerste maandloon was 25 gulden.

Nadat Van der Schilt vanwege zijn hoge leeftijd met zijn bedrijf gestopt was, kreeg Jo een baantje bij de NV Nederlandsche Levensverzekering Maatschappij De Nederlanden. Het was het begin van een 'witteboordenloopbaan'.

In 1928 verhuisde het gezin Koopman naar de Transvaalbuurt, een van de paradepaardjes van de sociaaldemocratische stadsplanning. Het waren nieuwe, ruime woningen die waren voorzien van alle gemakken van die tijd.

Toen Jo voor De Nederlanden ging werken, werd hij geacht op zaterdag op kantoor te verschijnen. Daarmee hield de sjabbat voor hem op te bestaan, tot groot verdriet van zijn ouders. In die periode maakte hij kennis met de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de jeugdbeweging van de socialistische arbeidersbeweging SDAP. In deze voorhoede van de linkse beweging voelde Jo zich helemaal thuis. Veel mensen die later in zijn leven een belangrijke rol speelden, waren lid van de AJC geweest, zoals de Amersfoortse burgemeester Hermen Molendijk en economisch wonderkind Jan Tinbergen.

Jo zweerde zijn geloof en de daarbij behorende tradities af. In mei 1931 verliet hij het ouderlijk huis in de Transvaalbuurt en ging hij op kamers wonen, en een jaar later, op 7 juli 1932, trouwde hij met Alida Hillegonda (roepnaam Ali) Breeuwer. Ali was geboren in Zaandam op 2 augustus 1907. Bij haar huwelijk was ze dus 24 jaar oud en bijna een jaar jonger dan Jo. Volgens de huwelijksakte werkte zij op dat moment als kantoorbediende.

Ali heeft haar vader nooit gekend, want die overleed kort na haar geboorte. Hij was kapper geweest met een eigen zaak. Haar moeder was opgegroeid in het Waalse weeshuis aan de Vijzelstraat in Amsterdam. Ali was doopsgezind, een van de kleinere, vrijzinnige kerken binnen de protestantse familie. In de ethische opvattingen leggen de doopsgezinden sterk de nadruk op eenvoud, oprechtheid en geweldloosheid. Zo werd de dienstplicht principieel afgewezen.

Jo en Ali kregen vijf kinderen: Hans (1933), Johan (roepnaam Joop, 1935), Kees (1937), Hilde (1941) en Maria (roepnaam Mieke, 1943). Zij werden in het bevolkingsregister als niet-religieus ingeschreven, de zonen werden niet besneden. Op het stadhuis liet Jo zijn registratie als 'Israëliet' schrappen. Alleen Ali stond nog als religieus c.q. doopsgezind geregistreerd.

Toen het gezin zich in 1937 in Amersfoort vestigde, wees niets erop dat het hier ging om een gezin met voor de helft een joodse geschiedenis. Ze woonden in Amersfoort eerst in de Schaepmanlaan en bij het uitbreken van de oorlog in de Lombokstraat, net achter de Leusderweg.

De eerste publicatie van Jo dateert, voorzover te achterhalen, van 1 oktober 1930. In het blad *De wapens neder. Orgaan van de Internationale Antimilitaristische Vereeniging in Nederland* verscheen een ingezonden stukje onder de kop 'Drie ontmoetingen'. Hij gaf daarin indrukken van een reis door Duitsland die hij eind jaren twintig gemaakt had.

Het stukje begon met een beschrijving van twee monumenten voor oorlogsslachtoffers, of beter: voor de 'helden van de oorlog'. Het stukje gaat verder:

'Op den zonnigen landweg loopt een man, gebogen, beverig. In zijn hand houdt hij een koffertje met waren. Oorlogsinvalide. Een kleine toelage geeft het rijk hem, maar daarvan kan hij niet leven. Voort moet hij met zijn verminkte lichaam, probeeren wat te verdienen. Men is hem vergeten.

Maar wij, kameraden, mogen niet vergeten, de miljoenen doden, de miljoenen verminkten. Overal moeten wij het uitzeggen, ons verlangen, *nooit meer oorlog.*'

Zijn militaire dienstplicht had hij in 1925 vervuld – onder meer in de kazerne aan de Leusderweg in Amersfoort – maar toen hij drie jaar later een herhalingsoproep kreeg, weigerde hij op te komen. Hij werd daarvoor veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf. Tot 14 juni 1930 zat Jo Koopman opgesloten in de Bijzondere Strafgedangenis in Den Haag. In antimilitaristische kringen ging zijn naam rond: in enkele links-radicalen tijdschriften verschenen oproepen om steunbetuigingen naar hem en zijn mede-weigeraars te sturen.

Midden jaren dertig werd hij actief in de vredesbeweging. Toen in 1935 het Italië van Mussolini een inval deed in Abessynië, verscheen een 'getuigenis-manifest van dienstweigeraars', waaronder ook zijn naam prijkte. Het manifest riep op tot verzet tegen de toenemende internationale spanningen en de opkomst van het fascisme onder het motto 'Zijt ge bereid desnoods uw eigen leven in te zetten in de strijd vóór het leven?'.

In twee lezingen die hij in januari en december 1936 gaf voor de Jongeren Vredes Actie pleitte hij voor beperking van het eigendomsrecht en van de vrije markt. 'De regeringen zijn genooddaakt in te grijpen in het economische leven, omdat handelen naar een vast plan geboden is. Een vast plan op internationale basis betekent vrede. Nationale autarkie door contingenteringen en tariefmuren vergroot, door het scheppen van tegenstellingen, het oorlogsgevaar. Dat doet ook het fascisme, dat de internationale ordening wil beletten.' Dat utopisch ideaal zou in de jaren vijftig en zestig een drijfveer zijn voor de Nederlandse ontwikkelingseconomie van onder anderen Jan Tinbergen.

In Amersfoort werkte Jo als vertegenwoordiger in naaimachines en hij volgde er diverse opleidingen, zoals de Handelsavondschool. In december 1940 haalde hij de MO-akte (Middelbaar Onderwijs-akte) Staatsinrichting. Hij gaf voor de Amersfoortse Studie Centrale bijles en privélessen.

In het Amersfoortse bevolkingsregister stond er achter zijn naam 'geen religie'. Voorlopig had hij dus weinig te vrezen van de anti-joodse maatregelen die elkaar na de bezetting door de Duitsers snel opvolgden. Zo werd op 27 januari 1941

Jo en Ali met hun drie zonen, in de zomer van 1938. Van links naar rechts Kees (op schoot bij zijn moeder), Joop en Hans. [Familiearchief]

de 'aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodsen bloede' afgekondigd, gevolgd op 12 juni 1941 door het voorschrift om op het stadhuis een J te laten plaatsen in het persoonsbewijs. Vanaf 29 april 1942 werd het dragen van de Jodenster verplicht gesteld. Na verschillende oproepen van de bezetter aan ook de gemengd gehuwde joden om zich te laten registreren, gaf Jo hieraan gevolg. Op 21 februari 1941 gaf hij zich aan en werd hij geregistreerd als 'voljood'. Zijn kinderen Hans, Joop en Kees werden als 'halfjood' in de gemeentelijke administratie opgenomen, Hilde volgde in september 1942, Mieke daarentegen is nooit aangegeven.

In juni 1941 werd er een grote J in Jo's persoonsbewijs geplaatst, maar de Jodenster die hij in mei 1942 kreeg om op zijn jas te bevestigen, stopte hij weg in een diepe la. Toen vanaf begin 1944 de eerste groepen gemengd gehuwde joden opgeroepen werden voor werkkampen, was Jo allang actief in de illegaliteit. Als er dus oproepen op de Lombokstraat door de brievenbus vielen, heeft hij ze naast zich neergelegd.

Zijn broer Hijman vond een onderduikadres en wist met zijn vrouw en één zoon de oorlog te overleven. De jongste zoon in het gezin werd verraden en is vermoord. Jo wilde zijn ouders naar Amersfoort halen om hen ergens in de buurt te laten onderduiken, maar voor het zover was, werden zij opgepakt en op de trein gezet naar Westerbork. Op 24 september 1942 zijn beiden vergast in Auschwitz.

Van de ruim honderd familieleden van vader- en moederskant hebben er slechts zes de oorlog overleefd: Jo's broer Hijman met zijn vrouw en hun oudste zoon, twee neven en een echtgenote van één van de twee. Alle anderen zijn vermoord.

Jo en Ali hielden zich al vroeg bezig met illegale activiteiten. Beiden waren geen voorstander van gewelddadig verzet en zij richtten zich vooral op het vervalsen van papieren zoals distributiestamkaarten en persoonsbewijzen, en het zoeken naar adressen voor onderduikers. Jo zwierf de hele regio af op zoek naar duikadressen, zijn werkterrein breidde zich later uit over meerdere plaatsen in Nederland. Hij nam een nieuwe identiteit aan, Henk van der Mark. Terwijl Jo een zwervend bestaan leidde, zat Ali met de kinderen aan huis gekluisterd. Ze werd daar een schakeltje in een onderduikersnetwerk. Zij stelde haar huis open als tijdelijke opvang, totdat een langduriger onderdak was gevonden. Ook fietste ze regelmatig naar Soestduinen waar een onderduiker met tbc werd verpleegd; ze bezorgde hem brieven van zijn vrouw en kinderen.

Jo werd op 17 juli 1943 in Amsterdam door een beruchte jodenjager, Chris Bout, gearresteerd. Bout kende hem uit hun gezamenlijke diensttijd. Het verzet wist Jo echter vrij te krijgen door een Duitse officier om te kopen, maar een jaar later troffen Jo Koopman en Chris Bout elkaar toevallig weer in Amsterdam. Jo probeerde te vluchten, maar Bout beschikte over een pistool en hield hem daarmee staande. Op het hoofdbureau van politie aan de Marnixstraat vond men naast zijn valse identiteitspapieren ook nog een behoorlijk geldbedrag.

Op 20 juli 1944 arriveerde Jo Koopman in Westerbork, waar hij werd ondergebracht in barak 67, een van de drie strafbarakken in het concentratiekamp. Het regime was hier strenger. Hij behoorde tot de duizend gevangenen die op 3 september in de allerlaatste trein van Westerbork naar Auschwitz werden gepropt. Voordat ze Duitsland bereikten, wierp hij een brief uit de trein voor Ali. Daarin drukte hij zijn vrouw op het hart vertrouwen te blijven houden op een weerzien. Die brief bereikte het gezin pas in september 1945.

In de vroege ochtend van 6 september 1944 arriveerde Jo's trein in Auschwitz.

HOOFDSTUK 2

Wandelende Joden

Westerbork, september 1944

Als een vloedgolf spoelde het geallieerde leger over West-Europa. Zou hij ook ons bereiken en alle drab en ongerechtigheden met zich meevoeren? De spanning steeg allerwege. Maar het grootst was de spanning in de kampen en gevangenissen. Wat zou men met ons doen? Wij waren niet optimistisch. Dag in dag uit stonden wij oog in oog met onze tegenstanders. Wij kenden hun mentaliteit. Zij zouden ons niet achterlaten, tenzij de omstandigheden hen daartoe dwongen. In Frankrijk en België waren alle gevangenen meegevoerd. Hoe het bericht bij ons binnengekomen was, wisten we niet, maar het klonk geloofwaardig. Moesten wij in het gezicht van de haven verdrinken? Moesten we ons rustig laten wegvoeren nu het spannendste moment was aangebroken en onze vrienden ons nodig hadden? De koppen werden bij elkaar gestoken. De bewaking was niet sterk. Wij hadden weliswaar geen wapens, maar als wij een paniek wisten te zaaien, zou toch een deel van ons kunnen ontsnappen. Maar wat zou er worden van de ouden van dagen en de vrouwen met kinderen? Zij zouden de prijs voor onze vrijheid moeten betalen.

Hoe konden wij weten dat juist zij, vóór de week ten einde zou zijn, hun leven zouden eindigen in de gaskamers van Auschwitz? Nu konden we het niet eens worden en voor we een besluit hadden genomen, werden we weggevoerd onder leiding van de *Grüne*¹.

Een klein groepje wilde nog proberen uit de goederenwagon te ontsnappen. Gewapend met boor en zaag werden we ingeladen en het gelukte ons een flinke opening in de korte wand van de wagon te zagen. Een uitkijkpost op het dak van een wagon maakte ontsnappen aan de zijkant te gevaarlijk. Door een ongelukkig toeval vielen de uitgezaagde plankjes naar buiten, waardoor onze poging mislukte. Een paar sprongen er in hun wanhoop toch uit, maar de trein had te veel vaart en zij betaalden het met hun leven. Bij de eerste stopplaats werd het gat ontdekt. We werden afgeranseld, met de dood bedreigd en over de andere wagons verdeeld. Onze bagage bleef achter en daarmee ook ons eten. Vijftig kilometer vóór onze bestemming werd ons officieel medegedeeld dat een aantal was ontsnapt. De *Grüne* verklaarde zich bereid er geen werk van te maken indien we al ons geld, vulpenhouders, ringen e.d. zouden afgeven. 'In Auschwitz nemen ze jullie toch alles af,' werd er cynisch aan toegevoegd. En deze keer was hun mededeling betrouwbaar.

¹ Met 'groen' of 'Grüne' bedoelt de schrijver waarschijnlijk dat het om een nazi gaat.

I

Aankomst in Auschwitz, september 1944

In Holland hadden we nogal vaak gestopt, maar in Duitsland raasde de trein voort. Ondanks de geallieerde bombardementen bereikten we Auschwitz, ongeveer 1.500 km van onze woonplaatsen gelegen, in 40 uren. Het was een heerlijke septembernacht toen de deuren werden opengeschoven en we naar buiten tuimelden, blij weer frisse lucht te kunnen inademen. Het emplacement werd door vele booglampen helder verlicht. Wij waren slechts 150 kilometer van het front verwijderd, maar er werd alleen verduisterd bij luchtalarm. Gevangenen in gestreepte pakjes sleepten onze bagage naar buiten en hielpen de vrouwen en kinderen uitstappen. Op onze vragen durfden zij ons niet te antwoorden.

Het wemelde van SS en Grüne. Voor ons kleine groepje van ongeveer 100 man (gemengd gehuwde-, half- en kwartjoden) werd appèl gehouden en daarna marcheerden we naar de administratiegebouwen van Birkenau, ongeveer 3 km van het station. Er hing een eigenaardige geur, die we niet konden thuisbrengen, maar die ons allen zeer nerveus maakte. We marcheerden zwijgend voort, te moe en te verontrust om te spreken. Ik herinner me nog een modderige weg en overal elektrisch geladen draad. Zo moet een dier zich voelen in de nabijheid van het abattoir, waar de dood van zijn soortgenoten rondwaart. Het voelt instinctief het gevaar, maar weet niets. Wij zouden echter spoedig weten dat die eigenaardige geur werd veroorzaakt door de verbranding van honderden lijken van een Frans transport dat ons 24 uur voor was.

Na een klein uurtje lopen kwamen we bij de administratiegebouwen aan. Het was omstreeks 12 uur, maar overal brandde volop licht. Er werd druk gewerkt. In een van de gebouwen werd een grote groep Poolse vrouwen behandeld. Gebaad, geschoren en genummerd. Wij hadden opgehouden mensen te zijn. We waren object geworden. Na die vrouwen zouden wij waarschijnlijk wel aan de beurt komen.

Onder de mannen die in een boevenpakje rondliepen vond ik een Hollander. Hij zag er goed gevoed uit. Steeds schichtig omkijkende vertelde hij me dat hij er al een jaar was. Dat gaf me moed. Hij zag het blijkbaar want hij zette er onmiddellijk een domper op:

‘Van de 1.500 waarmee ik gekomen ben, zijn er hoogstens 15 over.’

Verbaasd keek ik hem aan. ‘Maar je ziet er toch goed uit?’

‘Ja, ik wel, maar ik ben bij het Kanada-commando.’

Vragend keek ik hem aan.

‘Wij sorteren alle goederen die door de nieuwelingen worden meegebracht. Daarvan mogen we tijdens het werk eten zo veel we willen. Meenemen mogen we natuurlijk niets.’

Dat leek me nog geen verklaring voor het grote sterftepercentage.

‘Krijgen de andere commando’s dan zo weinig eten?’

Even keek hij me aan alsof hij me wilde taxeren. ‘De rest is vergast. Het kamp wordt regelmatig geselecteerd. Wie Muzelman is, dat zijn de zwakken, gaat door de “Kamin”. Wie eenmaal hier is wordt geregistreerd. De rest van jouw transport is op het perron al geselecteerd. Zij die geluk hebben, gaan direct naar de gaskamer.’

‘Zij die geluk hebben?’

‘Ja, want die weten niet wat hun boven het hoofd hangt. Zij denken een bad te krijgen, maar worden vergast. Als het kamp geselecteerd wordt, weet je precies wat er gebeuren gaat.’

Zo werd ik ingewijd in de geheimen van Auschwitz. Geheimen, die nu langzamerhand in ons land wel bekend zijn geworden, maar die ik toen nog niet zomaar kon geloven. Over de gaskamers had ook de Engelse zender gesproken. Ik dacht toen dat het propaganda was. Slechte hygiënische toestanden, te zwaar werk, mishandelingen, dat had ik verwacht, maar niet dit wetenschappelijk doden van miljoenen mensen. Helaas, het bleek maar al te waar. Toen de dageraad aanbrak, kwam de rest van ons transport aangemarcheerd. Ik miste velen. Mannen en vrouwen werden gescheiden, maar konden elkaar toch zien. Mannen zochten hun vrouwen, vrouwen hun mannen. Tegen de klare ochtendlucht tekende zich de donkere walm uit de schoorstenen van de crematoria scherp af.

Tussen de wriemelende massa, die op registratie stond te wachten, vond ik mijn vriend Jacques. Met een poging tot schertsen, die me waarschijnlijk niet goed afging, vroeg ik: ‘Hoeveel procent kans denk je dat we hebben om onze vrouwen en kinderen weer te zien?’ Hij schatte 5%.

‘Je belooft me dat je mijn vrouw op de hoogte brengt als ik niet terugkom en jij geluk hebt?’

‘En jij de mijne in het omgekeerde geval?’

Dat beloofden we elkaar. Maar dat lag nog in een ver verschiet. Niet in tijd. Want wat is 10 maanden? Maar gemeten aan de gebeurtenissen die we nog te doorleven hadden, was het nog oneindig lang.

Toen het lichter werd, zagen wij op de binnenplaats een paar duizend mannen. Zij lagen op de grond of leunden tegen een muurtje. Het gelukte mij tot hen door te dringen. Zij bleken Warschauers te zijn. Van hen hoorde ik gruwelijke bijzonderheden over de opstand in Warschau, die bij de nadering van het Rode Leger was uitgebroken. Wij weten dat de opmars van de Russen bij de Weichsel tot stilstand kwam, zodat de opstandelingen op zichzelf waren aangewezen. Op de bloedigste wijze werd de opstand onderdrukt. Nadat de rust was hersteld, werden deze mannen uit hun huizen gesleept en naar Birkenau gevoerd. Voor een groot deel, naar ik kon vaststellen, was het spoor- en tramwegpersoneel. Zij werden niet geregistreerd. Iedere insider weet wat dat betekende. Ook in Warschau zullen vele vrouwen vergeefs op hun mannen en zonen wachten.

Laat in de middag waren we gereed. Behoorlijk gekleed waren we het badhuis ingegaan, als bedelaars kwamen we eruit. We waren er gebedd en geschoren en er was een nummer op onze arm getatoeëerd. Daarna kregen we lompen aan. Wij herkenden elkaar niet meer toen we aan de achterzijde het gebouw verlieten. Alles wat we hadden meegebracht bleef achter. Zo marcheerden we ten slotte naar het kamp Auschwitz, 5 km van Birkenau gelegen. We vonden het een opluchting dat we niet meer onder de rook van het crematorium behoefden te blijven, maar naar Auschwitz zouden gaan, dat, volgens mededelingen van gevangenen, niet zo'n slechte naam had. De vrouwen bleven achter. Het was snikheet. We hadden in drie dagen maar weinig gegeten en gedronken en de meesten hadden ook niet geslapen. Op deze mars moesten velen gedragen worden die van uitputting niet meer mee konden. Onder scherpe bewaking van SS sloften we voort. We kwamen troepen Hongaarse vrouwen tegen, elk een paar bakstenen in de ongeschoeide handen. Een lange vreugdeloze rij jonge vrouwen als ganzen achter elkaar. Nog eens zouden wij dezelfde weg lopen, maar dan in de sneeuw bij de monsterbegravenis van de honderden lijken die de moffen ons als erfenis zouden laten. Maar nu dachten we niet aan de toekomst. Bijna ieder was volkomen uitgeput.

Zo kwamen we ten slotte aan de hoofdingang van het kamp. Er stond niet boven de poort: 'Gij die hier binnentreedt laat alle hoop varen', doch 'ARBEIT MACHT FREI'. De arbeid stond onder de nazi's immers hoog in aanzien. Dat gold voor Duitsland, maar ook voor de concentratiekampen, waar asociale tot arbeidzame mensen moesten worden opgevoed. Het was een deel van de propaganda die door te velen en gedurende te lange tijd voor waarheid was versleten. Deze 'eerbied voor de arbeid' bleek ook uit de marsmuziek waarmee wij 's morgens naar het werk marcheerden. En al was er dan wel eens een op het werk doodgeslagen, dan behoefde dat geen beletsel te zijn om onder de vrolijke tonen van pittige marsmuziek het kamp weer binnen te marcheren.

Deze propaganda was er natuurlijk niet voor de gevangenen. Ik geloof niet dat het de bedoeling is geweest dat zij hiervan ooit iets zouden kunnen vertellen. Maar vreemdelingen die het kamp mochten zien moesten daarvan natuurlijk een goede indruk krijgen. Daarom hingen er kleurige platen in onze blokken die aanspoorden tot: 'eerlijkheid, betrouwbaarheid, reinheid en ijver', de zogenaamde 'mijlpalen op weg naar de vrijheid'. Ook mededelingen dat het verboden was te slaan ontbraken niet. In de ambulance² stond onder meer vermeld dat de artsen verplicht waren melding te maken van wonden die door slaan waren veroorzaakt. 'Ook als het Joden betreft' was daaraan zelfs nog toegevoegd. Vreemdelingen zagen de vriendelijke bakstenen gebouwen met rode dakpannen. Gordijntjes voor de ramen met bloempotjes. Het was jammer dat er twee rijen elektrisch draad om het kamp liepen en daarachter nog een hoge betonnen muur en daarop nog eens elektrisch geladen draad. Ook de acht hoge, grimmige torens waaruit dreigend

² Met het woord 'ambulance' wordt een militair veldhospitaal bedoeld.

de lopen van machinegeweren staken, deden niet gemoedelijk aan. Maar als je daar met je rug naar toe ging staan, zag je vriendelijke huizen, een grasperkje, een rijtje berken (onze beroemde Birkenallée), zelfs de zitbanken ontbraken niet. Verder nog een zwembassin en een korfbalveldje. Ik twijfel er ook niet aan of een commissie zal gerapporteerd hebben, hetgeen eens een Nederlandse minister de Kamer mededeelde: 'In een concentratiekamp bestaat geen levensgevaar.'

We werden ontvangen met een toespraak van de kampcommandant, een *Obersturmführer*. Het klonk alles zeer sympathiek. We zouden eten krijgen, we zouden 14 dagen in quarantaine gaan en behoeften die tijd niet te werken, wij zouden streng maar rechtvaardig behandeld worden enz. enz. 'Als jullie eens naar huis zult gaan, dan hoop ik dat je van hier een goede herinnering meeneemt. Ik weet dat het hier een harde leerschool is, maar ik ben ervan overtuigd dat het voor jullie bestwil is.' Zo sprak de *Lagerführer*. Ik weet niet of men het geloofde, maar velen klampten zich aan die hoopgevende woorden vast: 'Als jullie eens naar huis zult gaan.' Velen durfden niet te geloven dat nauwelijks een paar uren voor de toespraak de laatste lijken van vrouwen en kinderen en vrienden waren verbrand. De mannen die met hun vrouwen en kleine kinderen waren weggevoerd, waren er het ergst aan toe. Leefden hun vrouw en kind nog of waren ze vergast? 'Wat denk je ervan?' Nu eens vroegen ze het deze, dan gene. Wat te antwoorden op zo een vraag, als de vrager je met rampzalige blik aanziet?

'Dat kan toch niet waar zijn?'

'Neen, dat kan niet waar zijn.'

Alle gevangenen hadden behalve hun nummer op de arm ook nog hun nummer op jas en broek. Vóór dit nummer stond een gekleurde driehoek. Rood voor politieke gevangenen, zwart voor asocialen en groen voor misdadigers en al naar gelang de basis naar boven of naar beneden stond had men te doen met een misdadiger die tijdelijk dan wel voorgoed buiten de gemeenschap moest blijven. Er bestonden nog meer soorten, maar zij kwamen in ons kamp niet voor. Al het werk werd door gevangenen gedaan. Zij bestuurden zichzelf onder controle van de SS. Boven ons stonden, op het werk, de voorarbeiders, de ondercapo's en de capo's; in onze woonblokken, de kameroudsten, de blokoudsten met hun assistenten en de blokschrijvers. Capo's, blok- en kameroudsten waren bijna allen 'groene' Polen. Zij waren de handlangers van de SS, die hun werk niet gemakkelijk zou kunnen verbeteren. Voor hen was het zwembassin, het korfbalveld en het bordeel. Er werd op verschillende commando's nog veel geslagen, maar volgens oude kampbewoners was het in 1944 een 'sanatorium'. Toch zijn er nog verschillenden doodgeslagen, of gestorven ten gevolge van mishandelingen.

Velen hebben hun leven te danken aan het werk van de artsen (gevangenen), dat boven elke lof verheven was. In het ziekenhuis liet de SS zich niet veel zien. Ik kwam er al heel spoedig met dysenterie. De opname ging volgens een streng ritueel. Nadat men ongeveer van 5 uur 's morgens tot 8 uur buiten had gewacht,

werd men tot de ambulance toegelaten. Dan vond het onderzoek plaats, waarna men een bad kreeg. Na met een (natte) lap 'afgedroogd' te zijn (voor alle patiënten, meestal ruim honderd, dezelfde lap) schreef de badmeester met anilinepotlood het gevangenenummer reuzengroot op je borst. Dan kon je spiernaakt de lange tochtige gang door naar de wachtkamer, waar alle patiënten verzameld werden. Dat duurde meestal een paar uur. Als dan eindelijk de SS-dokter in de ambulance gearriveerd was, moesten allen aantreden. De dokter presenteerde de zieken, stelde zijn diagnose en de therapie, waarmee de SS-dokter altijd akkoord ging. Na een half uurtje werden er dan hemden uitgedeeld en jassen en werden de opnamepatiënten over de verschillende ziekenhuisblokken verdeeld. Dat velen aan longontsteking stierven, was geen wonder. In het ziekenhuis moest de jas worden afgegeven. Meer dan een hemd hield niemand aan. Een paar dunne katoenen dekens, een vies laken, dat nooit gewassen, maar om de paar maanden 'ontsmet' werd, en een met houtwol gevulde strozak vormden het bed. De bedden stonden drie boven elkaar. Zo deed ik mijn intrede in de *'Krankenbau'*. De dokter oordeelde mij ziek genoeg om een benedenbed te bezetten. Aangezien er geen vrij was, werd een zieke uit zijn bed gejaagd naar een hogere verdieping. Klappertandend van meer dan 40 graden koorts schoof ik in het warme bed. In het begin lag ik alleen in een bed, toen het voller werd met zijn tweeën.

Het was de gewoonte om de zieken zo lang mogelijk vast te houden om ze op verhaal te laten komen. Toch werd ik na twaalf dagen, met honderden anderen, uit het ziekenhuis ontslagen. Het was als in het ziekenhuis van Tijn Uilenspiegel waar één formule voldoende was om het ziekenhuis te doen leegstromen. Ook hier was zo een toverwoord: selectie. De artsen, meestal goed geïnformeerd, verwachtten een selectie van het ziekenhuis. Daarom werden zoveel mogelijk patiënten ontslagen. De selectie kwam inderdaad. De SS-dokter stelde in het ziekenhuis heel geheimzinnig een aantal lijsten samen en verdween. Een paar dagen later werd een groot aantal zieken als beesten op vrachtauto's geladen en naar de gaskamers vervoerd. Onder hen bevond zich prof. Frijda uit Amsterdam.

Inlichtingen sloten elke twijfel over hun lot uit. Het was eind september. Ik werd nu ingedeeld en kwam, als enige Hollander, in een blok met Hongaren en Polen. Mijn kameroudste was een 'groene' Pool. Alle Hollanders waren volgens hem rijk, lui en hadden buitenlands personeel om voor hen te werken. Met veel enthousiasme heeft hij aan mijn 'opvoeding' gewerkt. Ik kon het helaas minder waarderen. Tegen zijn gesar en geschop was ik weerloos.

's Morgens om half vijf was het opstaan. Hoewel wij pas om kwart over vijf moesten aantreden werden we om tien voor vijf al buiten de deur gezet. Wie nog een stukje brood over had, at het buiten in duister en koude op. Om half zes marcheerden wij af. Bij de uitgang van het kamp stond dan links de muziek opgesteld en rechts de SS. Onder de tonen van de muziek klonk dan het commando: *'Mützen ab.'* Voorbij de Edelgermanen marcheerden we dan stram in de houding met onze

petjes braaf in de hand. Van zes uur werd zonder onderbreking doorgewerkt tot 12 uur. Dan werd er tot half 1 gegeten. Minstens een kwartier werd verdaan met naar de uitdeelpost lopen en in de rij staan. De maaltijd bestond uit een liter koolsoep. Van half één werd tot zes uur zonder onderbreking gewerkt.

Dan aantreden, controle of niemand verdwenen was. Als het vlot ging, waren we om half zeven weer in het kamp. Muziek, petjes af, net als 's morgens. Tijd om ons te wassen hadden we niet want dan was er groot appèl. Als alles klopte – en dat gebeurde lang niet altijd bij een kampbevolking van 20.000 zielen – stonden we maar een klein uurtje, stram in de houding, in lange rijen tien dik. Van tijd tot tijd klonken dan de commando's 'Mützen ab' en 'Mützen auf'. Ging het niet model, dan schoot de blokoudste, met een gummilat gewapend, tussen de rijen. Klopte het niet, dan stond je uren op appèl en was de fout onvindbaar, dan begon hetzelfde spel 's morgens om half vier. Hoe verlangend waren we elke avond weer om het verlossende geblèr te horen van de 'Rapportführer' die vanuit een speciaal daarvoor ingericht torentje brulde: *'Fertig... Häftlinge... Mützen ab.'* Dan konden we eindelijk naar binnen gaan, ons kwart kuchje in ontvangst nemen, eten en naar bed. Zo kropen de dagen voorbij. De spaarzame berichten die we van buiten hoorden, konden ons ook al niet opmonteren. In Holland: Noord van Zuid gescheiden. Stilstand aan het Westfront. Stilstand aan het Oostfront. Zorg over onze families en vrienden in het verre Holland dat nu front geworden was.

Met mijn werk had ik het evenmin getroffen. Mijn capo was een zigeuner van 22 jaar, wreed en onbetrouwbaar en natuurlijk 'groen'. Bij het sjouwen liet mijn partner, een oude Hongaar, een zware kist op mijn voeten vallen. Dit werd een bron van veel ellende. Mijn benen zwollen op en een wond aan mijn voet ging zweren. De dokter in de ambulance ontraadde mij ten sterkste naar het ziekenhuis te gaan. Het was er volgens hem niet veilig, maar het werken werd met de dag moeilijker. De Hongaren wisten te vertellen dat het gehele kamp weer eens geselecteerd zou worden en zij bleken het bij het rechte eind te hebben.

De oude Barta, die met mij in één bed sliep, waarschuwde mij op een avond dat het 's nachts zou gebeuren. Inderdaad. Vanaf 11 uur 's avonds werd blok voor blok geselecteerd. Wij waren om half drie aan de beurt. Opeens ging het licht op en werd 'opstaan' gecommandeerd. Na ons aangekleed te hebben, gingen we onder scherpe bewaking naar het badhuis. Hier moesten wij ons uitkleden. De deuren die toegang gaven tot de doucheruimte bleven gesloten. Deze gingen pas open toen wij klaar waren en met onze kleren onder de arm moesten we deze ruimte door om het gebouw aan de achterzijde te verlaten. In de doucheruimte stonden ongeveer 15 SS-mannen opgesteld, onder leiding van de SS-dokter. Wie gegrepen werd moest het nummer op zijn arm tonen en kon daarna naar zijn blok teruggaan. De kunst was nu om zonder gegrepen te worden erdoor te slippen. De SS speelde met ons een spel, met de dood als inzet.

Ik weet niet of het me gelukt zou zijn er goed door te komen als de oude Barta mij niet zo voortreffelijk had ingelicht. Nu stond ik na een paar minuten buiten, kleepte mij aan en wandelde naar mijn blok terug. Mijn bedgenoot was minder

fortuinlijk. Op mijn poging hem wat moed in te spreken (misschien zouden de gevolgen wel helemaal niet zo erg zijn als hij dacht), antwoordde hij met een flauwe glimlach: 'Het is soms veel moeilijker om te leven dan om te sterven.' De volgende ochtend moesten allen die opgeschreven waren, aantreden. Zij werden naar blok 10 gebracht, het transportblok. Ruim een week hebben ze daar gewacht, voor ze naar de gaskamer werden vervoerd. Later hoorden we dat gebrek aan gas de oorzaak voor deze vertraging is geweest.

Onder hen bevond zich mijn vriend Jacques. Juist in die dagen ben ik veel met hem samen geweest. Het werken was mij langzamerhand onmogelijk geworden en aangezien het ziekenhuis nog steeds in een slechte reuk stond, moest ik er iets op vinden. In plaats van 's morgens naar mijn werk te gaan, verstopte ik mij tot 8 uur. Dan slipte ik het transportblok binnen en mengde mij onder de honderden geselecteerden. 's Avonds zorgde ik ervoor weer op tijd in mijn blok te zijn. Een week hield ik het vol. Toen werd het ontdekt en ik kwam weer, na behoorlijk afgeranseld te zijn, in het ziekenhuis. Nauwelijks was ik daar of ik hoorde dat het transportblok was leeggehaald. Mijn vriend Jacques was er met een klein aantal op het laatste moment uitgeschift en ontkwam daardoor aan de gaskamer.

Men vraagt zich af, hebben die honderdduizenden (volgens de Russische staatscommissie 4½ miljoen) zich maar rustig laten vergassen? Verzet was in Auschwitz beslist niet mogelijk. Er waren geen wapens en evenmin contact met de buitenwereld. Eind oktober heeft een groep die uit Theresiënstad in Birkenau aankwam, zich verzet. De mitrailleurs maakten toen de gaskamer overbodig. Deze houding was echter voor zover mij bekend is een uitzondering. Velen willen wellicht weten hoe die honderden, die dagenlang op hun transport naar de gaskamer zaten te wachten, reageerden. Een minderheid bleef optimistisch omdat het transport op zich liet wachten. Het grootste deel besepte volkomen wat hun te wachten stond. Het is moeilijk te zeggen wat in deze mensen omging. Sommigen waren apathisch, doordat zij al maandenlang met het gevaar waren samen geweest. Anderen konden maar nauwelijks hun angst verbergen. Ik moet hier wel denken aan mijn vriend Jacques. Rustig maar zich volkomen bewust van het gevaar waarin hij verkeerde, was hij voor velen een voorbeeld en een steun. 'We zijn soldaten in de voorste linie,' zei hij op een middag. Toen ik 's avonds naar mijn blok strompelde, gaven deze woorden mij mijn evenwicht terug dat ik door het verkeer met deze ten dode gedoemden dreigde te verliezen.

II

Dagelijkse bezigheden

De donkere dagen voor Kerstmis gingen traag en moeilijk voorbij. Overdag droeg ik zware bakken aardappelen onder voortdurend geroep van de Poolse voorarbeiders: '*yasda, yasda*' (vlugger, vlugger), of trapte een hele dag zuurkool in een bassin

van 4x5 m, waardoor de voeten opzwellen tot afzichtelijke vleesklompen, of zocht boerenkoolstruiken uit in de openlucht bij een temperatuur van -15°C. Dat alles gekruid met de onvermijdelijke stok- en zweepslagen. Na het appèl ging ik, als ik er maar even toe in staat was, het kamp in. In de eerste plaats om een beetje bemoediging te zoeken bij landgenoten, maar ook om de Polen op mijn kamer te ontlopen die, waarschijnlijk ten gevolge van het kampleven, homoseksueel waren en heel vaak handtastelijk dreigden te worden. Veel liever dan een gevecht met hen te leveren, zocht ik een paar vrienden op.

Daar waren onder anderen een stuk of tien jonge kerels die zich 'geuzen' noemden. Zij waren al in 1940 wegens sabotage gepakt en hadden ongeveer alle kampen van Duitsland meegemaakt. Ten slotte waren ze in Lublin terechtgekomen. Bij het Russische zomeroffensief van 1944 hadden ze een kleine kans zich van de Duitsers te ontdoen. Ik geloof dat hun angst voor de Russen er verantwoordelijk voor was dat ze deze kans niet gebruikt hebben. Zo kwamen ze in Auschwitz terecht. Ondanks hun vierjarige gevangenschap hadden ze hun echte Hollandse grote mond behouden.

Ook probeerde ik wel een krant te bemachtigen in de hoop iets te lezen over Holland, dat zo onbereikbaar ver weg was, maar waarmede ik mij nooit zo verbonden had gevoeld. Dit liep meestal op een teleurstelling uit. Er werd weinig over Holland geschreven, maar wat er stond was in staat de grootste optimist te ontmoedigen: straatgevechten in onderscheiden zuidelijke steden, vernietiging van dijken en bruggen, de ondergang van Walcheren en eens in de Krakauer Zeitung een bericht over een opstand in Noord-Nederland die door de Duitsers 'bloedig was neergeslagen'.

Hoe slecht het de Duitsers ging, hoe groot hun gebrek aan mensen moest zijn, bleek uit hun hardnekkige pogingen SS-lieden uit de kampbevolking te rekruteren. Niet velen hadden blijkbaar lust aan de pompen van het zinkende schip te gaan, want ten slotte werd de propaganda gestaakt en werden de gevangen Rijksduitsers gedwongen tot dienstneming in de SS. Zij vormden de zogenaamde 'Himmelfahrt'-brigade. Ze vertrokken uit het kamp in volledig SS-uniform, maar nog ongewapend, begeleid door zwaargewapende SS-mannen. Onder hen bevonden zich verschillende oud-Spanjestridders, overtuigde communisten.

Kerstmis in Auschwitz

Het werd Kerstmis. De SS liet een prachtige, elektrisch verlichte Kerstboom in het kamp opstellen. Denngroen, gekleurde lampen en kerstspreuken werden verstrekt om de kamers te versieren. In plaats van de traditionele soep, kregen we eerste Kerstdag aardappelen met goulash. Natuurlijk organiseerden de blokoudsten met hun vrienden het vlees en een deel van de aardappelen, maar dat was zogenaamd hun recht. Er waren zelfs commando's die een dag vrij hadden. Op verschillende kamers verschenen die avond muzikanten (gevangenen natuurlijk) en speelden Kerstliederen. Wij waren met onze gedachten thuis en wogen onze kansen om de onzen weer te zien. We begrepen heel goed dat we eerst een crisis

zouden moeten doormaken. Het schrikte ons niet af. Het leven dat we leidden had de leuze ‘vrijheid of dood’ een diepe zin gegeven.

Ik geloof dat een overwintering op Nova-Zembla minder gevaarlijk was dan in Auschwitz. Wij hadden maar weinig kleren: een oude broek met een jasje, een kapot hemd met een onderbroek, sommigen een kledingstuk dat eens een overhemd was geweest. Sokken hadden we niet. Bij onze intrede in het kamp hadden we een stel voetlappen gekregen die na korte tijd onbruikbaar waren geworden. En paar klompschoenen en een muts voltooiden onze uitrusting. Toen het koud werd, kregen we een paar wanten en een vest. Daarmee liepen we rond over de sneeuw bij een temperatuur van -15°C tot -25°C. Zo stonden we ‘s avonds op appèl. Er waren daardoor ook maar weinigen die al een winter in het kamp hadden overleefd. Sprak men zo een veteraan, dan was hij in de winter bijna altijd in het ziekenhuis geweest. Ik wilde daarom proberen gedurende de koudste maanden onderdak in het ziekenhuis te vinden. Men hoefde de natuur maar een heel klein beetje te helpen om ziek te worden of een infectie op te lopen. Ik koos het laatste en met een pracht infectie aan mijn hand kwam ik voor de derde keer in het ziekenhuis, juist tussen Kerstmis en Nieuwjaar. Daarmee redde ik mijn leven, zoals later bleek.

Terwijl de Polen op onze ziekenzaal met veel geraas en gejoel de jaarwisseling vierden, de Hollanders elkaar gelukwensden met 1945 dat, naar wij allen geloofden, de beslissing zou brengen, lieten zeven Rijksduitsers het leven. De Germanen, verzot op symboliek, lieten precies om 12 uur zeven Duitsers ophangen die pertinent geweigerd hadden zich bij de SS te laten inlijven.

Het Russische offensief

Inmiddels namen de gebeurtenissen hun dramatische loop. Vrijdag 12 januari begonnen de Russen hun groot offensief. Zondag 14 januari kwam Jacques mij opzoeken. Hij bracht me wat brood, dat hij met grote moeite veroverd had, want in het ziekenhuis was de honger nog groter dan in het kamp. Hij vertelde ons dat de SS zeer zenuwachtig was en dat het plan bestond het kamp te evacueren. We besloten contact met elkaar te houden, maar we hielden geen rekening met het Russische tempo. Het was de laatste keer dat ik hem heb gezien en geen van ons beiden was zich bij het afscheid daarvan bewust.

Woensdagnacht 17 januari, pas 5 dagen nadat de Russen met het offensief begonnen waren, werd ik wakker door allerlei ongewone geluiden. Op onderzoek uitgegaan, botste ik in de gang tegen een SS-man die me wat toesnauwde, maar blijkbaar andere zorgen aan zijn hoofd had. In een oogopslag had ik gezien dat de ziekenhuis-administratie naar beneden werd geworpen. Een golf van ontroering ging door me heen. De crisis was er. Goddank!

Om één uur ging het licht aan. De dokters kwamen op de zaal en deelden ons, in opdracht van de kampleiding, het volgende mede. Het kamp zou worden geëvacueerd. Er moest een mars gemaakt worden van 200 km in vier dagen (de

bedoeling was waarschijnlijk naar Breslau te komen). Voor kleding en voedsel zou worden gezorgd. Wie uitviel, zou worden doodgeschoten. De zieken werden in de gelegenheid gesteld de mars mee te maken. Zij die daartoe niet in staat waren, behoeften zich niet ongerust te maken. Er zou hun geen haar worden gekrenkt.

Zeventienduizend (van de achttienduizend) mannen uit ons kamp gingen op transport, de dood tegemoet. Maar niet alleen Auschwitz, ook Birkenau, Sosnowitz, Gleiwitz I en II, Blechhammer, Tzrebinia en hoe die kampen allemaal mochten heten, met een bevolking van naar schatting 250.000 zielen, werden geëvacueerd. Men kan niet zonder ontroering denken aan de enorme slachting die aan de komst van de Russen voorafging. Bij tienduizenden zijn de lijken langs de besneeuwde wegen gevonden. Het was geen normaal transport, want angst had de moffen bevangen. Reeds in de nabijheid van de kampen werd de mitrailleur op de eindeloze rijen gevangenen gezet. Maar ook wie bij een behoorlijk transport was ingedeeld, was nog niet gered. Ondervoede mannen kunnen bij een temperatuur van bijna -30°C geen 50 km per dag lopen. Slechts zij die een ijzeren gestel hadden, bereikten de spoorwagens. Maar ook daarmee was hun lijdenstocht niet geëindigd. Zonder voedsel werden zij op open wagons geladen. Slechts een klein gedeelte bereikte levend veiliger oorden, maar kon in de overvolle kampen geen plaats vinden. Zo sleepten deze ellendigen zich een paar weken van kamp tot kamp voort, half bevroren, vervuild en verhongerd. In Holland heb ik een medegevangene ontmoet die deze tocht doorstaan heeft. Zijn verhaal overtreft alles wat ik op het gebied van de minachting van Duitsers voor het menselijk leven heb gehoord en beleefd. Het aantal overlevenden van deze tocht kan niet meer dan een paar procent zijn.

Auschwitz in de frontlinie. Hollanders redden het kamp

Wij achterblijvers hadden dit voorzien. Niet dat wij ons veilig voelden door de belofte van de Lagerführer ons in vrede te laten, maar wij meenden dat, als wij toch moesten sterven, dit beter in ons bed kon gebeuren. Vrijdags 19 januari, precies een week na het begin van het offensief, was het kamp op een kleine duizend man zieken na geheel leeg. Een paar dokters waren gebleven onder het devies: 'waar zieken zijn, zijn dokters nodig'. De bewaking was verdwenen na de elektrische verlichting en de waterleiding te hebben vernield. Zou men ons werkelijk in vrede laten? Het was niet te geloven. Rondom het kamp, aan het schilderachtige riviertje de Sola, lag de weermacht in de stellingen en schoot op ieder die er niet te maken had. Ontvluchten konden we dus niet. Bovendien was het hele gebied front geworden. Duidelijk hoorden we het zware geschut van de Russen, afgewisseld door dat van de Duitsers die een batterij in de onmiddellijke nabijheid van het kamp hadden opgesteld.

We waren geheel op onszelf aangewezen. Ik mag gerust zeggen dat de Hollanders toen het kamp hebben gered. Alle opvattingen die omtrent ons in omloop waren, we waren lui, onhandig enz., werden beschaamd. Met veel brutaliteit werden

de SS-levensmiddelen-magazijnen opengebroken en werd de voorraad naar het ziekenhuis gesleept. Gering was die niet: grote hoeveelheden rijst, suiker, meel, macaroni, blikken vlees, vis, jams, boter enz. enz. werden buitgemaakt. Drie SS-varkens werden geslacht en vonden hun weg naar onze magen. Deze rijke buit werd niet, zoals verschillende Hongaren en Polen deden, ten eigen bate aangewend, maar alles werd in het ziekenblok opgeslagen en kwam aan allen ten goede. Geheel zonder gevaar waren deze strooptochten niet. De weermacht, die niet meer geravitaillerd werd, lustte ook wel wat en zo gebeurde het dat een van onze troep bij een treffen met de weermacht werd doodgeschoten en een ander gewond. Anderen haalden water uit het zwembassin waarin eerst een bijt gehakt moest worden, weer anderen verrichtten huishoudelijke diensten. Ik wil niet zeggen dat alleen Hollanders werkten, maar wel dat alle Hollanders werkten. Een aardig voorbeeld van de veranderde houding tegenover de Nederlanders was het volgende. Ik bevond mij op een van die dagen in de ambulance om verbonden te worden. Dokter Steinberg, een Fransman van Poolse afkomst die niets van de Hollanders moest hebben, informeerde waarom ik niet geschoren was. Ik vertelde hem dat ik geslapen had omdat ik sedert een paar dagen nachtwacht was. Daarop kwam hij los: 'Zie je wel, weer een Hollander. Een kapotte hand waar je niets mee kan beginnen. Maar hij werkt.'

Waarop de andere dokter antwoordde: 'Ja, ik weet het wel. Dokter Steinberg heeft een nieuwe liefde: de Hollanders.'

Elke dag dat de Russen uitbleven, steeg de spanning. De moeilijkheden in het kamp waren enorm. Er was soms maar net water genoeg om eten te koken, dat nu natuurlijk van uitstekende kwaliteit was. Brood was er nog in voldoende voorraad en boter en jam maakten dit tot een ongekennde luxe. Velen bedierven hun spijsvertering door te veel te eten en werden ziek. Dorst kwelde ons allen, maar drinkwater was er niet. Om 1.000 man een kwart liter thee te bezorgen moest men toch 250 liter water over een besneeuwde weg in emmers aandragen. Vooral de zieken met koorts leden hierdoor. Wonderen verrichtten ook de dokters die opereerden alsof er niets aan de hand was. Van deze dagen heb ik niet zoveel gemerkt als van de nachten. Elk gerucht hoorden de zieken, die te nerveus waren om te slapen. Nu eens klonk hun geroep om water, dan weer om een urinefles. Alleen voor een paar die stervende waren, had ik wat koffiedik uitgeknepen om hun lijden enigszins te verzachten. Ook het ontbreken van licht maakte hen angstig. Dan weer klonk er een stem:

'Kaufmann, Kaufmann, zijn dat pantsers die voorbijgaan?'

Na me ervan overtuigd te hebben wat zich langs de besneeuwde weg voortbewoog, kon ik het bevestigen.

'In welke richting gaan ze?'

'Richting Krakau, naar het Oosten.'

'Ach God,' klonk het dan, 'ik geloof niet dat we gered worden.'

Dan probeerde ik hun maar moed in te spreken door hen te wijzen op het gedreun van het Russische geschut dat elke dag duidelijk te horen was.

Maar evenmin als zij was ik ervan overtuigd dat we de crisis te boven zouden komen. Toen dan ook woensdagmiddag de waterploeg terugkwam met de boodschap dat wij de volgende dag op transport zouden gaan en dat de Duitsers een tegenoffensief waren begonnen, was ik niet verbaasd. Inderdaad verschenen donderdag 70 SS-mannen, zwaargewapend met mitrailleurs en handgranaten. We kregen een uur tijd om ons klaar te maken en moesten bij de hoofdingang verzamelen. ‘Dit is het einde’, was onze overtuiging.

In het kledingmagazijn had ik nog naar wat kleren en schoenen gezocht, maar het was me niet gelukt iets behoorlijks te vinden. Met moeite wist ik weer in het ziekenhuis te komen waar een vriend lag, te ziek om op te staan. Terwijl wij nog stonden te overleggen, kwamen de zieken weer op de zaal terug. Onder het voorwendsel dat er luchtalarm was had de SS hen teruggestuurd met het bevel zich gereed te houden. Bijna ieder geloofde het. De zieken gingen gekleed naar bed. Het werd donker. Kaarsen durfden we niet aan te steken, slechts de grote Poolse tegelkachel gaf een flauw lichtschijnsel.

Dit is misschien wel de verschrikkelijkste nacht geweest die we ooit in het kamp doorgemaakt hebben. Het geschut dreunde, het vliegveld werd gebombardeerd. Daartussen bedelden de zieken om water. Een stervende Fransman smeekte de dokter hem dood te laten gaan. Tastend moest ik mijn weg vinden naar de zieken die me nodig hadden. Weer hoorden we pantsers. Maar nu bewogen zij zich naar het Westen, in de richting Kattowitz³. Onze moed steeg. Zou de SS gevlucht zijn? Het werd vrijdag. Steeds dichterbij dreunde het geschut, maar geen Rus werd gezien. De nacht van vrijdag op zaterdag was een getrouwe kopie van de voorafgaande. Maar hij ontfermde zich over de zieke Fransman. Bij het krieken van de dag klonk geweer- en mitrailleurvuur. Dat moesten onze redders zijn.

De Russen komen

In gebukte houding zagen wij de infanteristen over de besneeuwde velden rennen. Onze redding was nabij. Toch werd het nog middag voor een paar mannen van de Russische stoottroepen heel voorzichtig aan de achterzijde het kamp binnendrongen. De Hollanders die wachtdienst hadden, zagen hen het eerst. Onder het geroep van ‘Kameraden, kameraden’ – het woord Tovaritsch kenden ze toen nog niet – vlogen zij op de Russen toe. Even ging het automatische geweer in de aanslag, maar in ons uiterlijk konden zij zich niet vergissen. Zij werden omhelsd en de ziekenzaal op gesleept. Lachende lieten zij het zich welgevallen. Bij hun verschijning steeg een enorm gejuich op. Wie uit bed kon komen, liep er heen. Ook de Russen, die een kop groter waren dan de grootste man op onze zaal en geheel in het wit waren gekleed, waren, door wat zij aanschouwden, diep ontroerd. Ook zij herhaalden steeds maar, blijkbaar verlegen met de hen gebrachte ovatie, ‘Kameraden, kameraden’.

³ Kattowitz is het huidige Katowice in Polen.

Het gevaar was nog niet geheel geweken. Wij kwamen in het Russische vuur te liggen. Terwijl de dokters met een onvermijdelijke operatie bezig waren, ontplofte in onze nabijheid een granaat, hetgeen ons een deel van het plafond kostte en alle ruiten van de operatiezaal. Maar dit telden we niet. Wij verdeelden de zieken over de onderste twee bedden en vonden dat wij daarmee voldoende beveiligd waren.

De dagen die nu volgden, waren rijk aan gebeurtenissen. De achterhoede van het Russische leger verscheen en we keken onze ogen uit. Waren dit de overwinnaars van het trotse Duitse leger? Deze mannen, die meer op koetsiers leken dan op soldaten, vergezeld van duizenden paarden en wagens? We begrepen het niet. In plaats van auto's zagen we niets anders dan boerenkarren, getrokken door kleine kozakkenpaardjes. Velen hadden een koe of pluimvee aan hun wagen gebonden en kookten hun eigen potje. Alles gebeurde met een zekere gemoedelijkheid. Commando's werden er niet veel gehoord. Het geheel maakte op ons een onordelijke indruk. De meeste mannen waren zwaar gebouwd, hetgeen nog geaccentueerd werd door hun gewatteerde uniformen en pelsmutsen. Later leerden we het verschil zien tussen het geregelde leger en de arbeidstroepen. Ook de laatsten waren gewapend, maar zowel uniform als uitrusting was niet zo goed verzorgd als van het vechtleger.

Ondanks het feit dat zij gedurende de gehele oorlog nimmer verlof kregen, waren zij vrolijk en tevreden voor zover wij dat konden beoordelen. Maar zij waren ook een overwinnend leger. Wat ons het meest verbaasde, waren de vrouwelijke soldaten. Deze bevonden zich zowel in het vechtleger als in het werkleger. Vrouwelijke officieren, onderofficieren en soldaten, met een geweer op de rug of een revolver op de heup, waren voor ons allen een ongekende verschijning. De Russen gedroegen zich uitermate correct en behandelden ons als kameraden.

Dat wij door het oog van een naald gekropen waren bleek ons al heel gauw. Ook in de kampen in onze omgeving waren zieken achtergebleven. Deze waren of in bed doodgeschoten of de barakken werden in brand gestoken, zodat de zieken in hun hemd moesten vluchten. Om aan het vuur te ontkomen, stierven zij ten gevolge van de koude. Daar ons kamp het enige was dat intact was gebleven, reden de Russen de zieken en stervenden die zij vonden met hun onvermoeibare paardjes naar ons kamp. Honderden werden bij ons binnengebracht met afzichtelijke wonden overdekt, met bevroren ledematen, volkomen verluisd en verhongerd. Levende skeletten waren het, ten dele in staat van ontbinding. De stank van etter en vuil die zij meebrachten, dwong ons de ramen open te houden.

Net als later, bij de bevrijding van de kampen in het Westen, stierven de meesten op de drempel van de vrijheid. De overeenstemming tussen de gebeurtenissen van januari in het Oosten en april en mei in het Westen is van dien aard dat de conclusie gewettigd is dat de kampcommandanten en de SS op grond van een algemene instructie handelden.

Van de nieuw-aangekomenen stierven de meesten. Elke ochtend moesten de lijken worden weggehaald. Er zat niet anders op dan strozak en alles wat in het bed

aanwezig was te verbranden. In korte tijd hadden we 500 doden die door de Russen waren opgespaard om tegelijk te worden begraven. In een enorme begrafenis waarbij tal van vertegenwoordigers van het pas bevrijde Polen aanwezig waren, brachten wij onze gestorven vrienden naar hun laatste rustplaats. In Birkenau waren de lijken gekist. Jonge Polen, voorafgegaan door een muziekkorps en Poolse geestelijken, droegen in een eindeloze rij de 500 lijkkasten.

Daarachter kwamen de ex-gevangenen. Overal zag men spandoeken waarop de schanddaden van het fascisme stonden vermeld. Er werd druk gefotografeerd en gefilmd. Aan de groeve was een erewacht van Russische soldaten opgesteld. Hier zagen wij de eerste Russische soldaten op West-Europese wijze gekleed, de helmen versierd met de rode sovjetster. Zij waren uitstekend gedrild en voerden de commando's onberispelijk uit. Bij het massagraf was een kathedraal opgericht. Er werd gesproken door een R.K.-geestelijke, een lid van de nieuwe Poolse regering en een hoge Russische officier. Na alles wat wij beleefd hadden waren we blijkbaar een tikje overgevoelig en nog niet in staat om politiek te verdragen. Wij konden tenminste niet de indruk van ons afzetten dat de Russen onze doden gebruikt hadden om de Polen gerust te stellen dat de kerk van hen niets te vrezen had. Meer verontwaardigd dan onder de indruk kwamen wij in het kamp terug.

Lang konden we niet verontwaardigd blijven. Daarvoor zorgden de Russen te goed voor ons. Niets was hun te veel. Spoedig na de bevrijding begonnen zij de elektrische centrale en de waterleiding te herstellen. Ik kreeg de indruk dat zij over uitstekende vakmensen beschikten. In korte tijd hadden zij deze problemen opgelost. Spoedig ook kwamen filmauto's in ons kamp en vertoonden de films over de Partizanen en over Stalingrad. Ook cabaretartiesten kwamen en vertoonden een uitstekend programma. Deze voorstellingen werden natuurlijk ook door de Russen bijgewoond. Bij die gelegenheid konden wij de omgangsvorm gadeslaan tussen de officieren en minderen. Deze was zeer ongedwongen. Groetplicht scheen alleen te bestaan bij de dienst. De hygiënische maatregelen die de Russen namen, waren zeer verstandig. Vóór de waterleiding hersteld was, beschikten we over een primitief badhuis en een oven waarin kleren en dekens ontluisd konden worden. De Russische kampcommandant inspecteerde regelmatig de zalen en zag niet veel door de vingers.

De bezetting van het kamp Auschwitz bleek een grote gebeurtenis te zijn. De Russische radio en de kranten gaven er uitvoerige verslagen van die een enorme indruk maakten. Ook de soldatenkranten die op rijdende drukkerijen werden gedrukt, maakten er uitvoerig melding van. De oorlogsberichten die erin vermeld stonden, waren wel juist, maar de gebeurtenissen, naar wij konden vaststellen, soms een paar weken vooruit.

Het gevolg van al deze publicaties was dat ons kamp door duizenden officieren en soldaten werd bezocht. Ook tientallen vrouwelijke officieren van gezondheid kwamen in het kamp, waarbij zij veel belangstelling voor de zieken toonden.

Zo kregen wij op zekere dag ook onze bevrijder op bezoek, generaal Veremenko, bevelhebber van het 1e Oekraïense leger. In zijn grijze jas en met zijn Astrakan muts was hij een martiale verschijning. Zoals bij de Russen die blijkbaar veel van gezelligheid houden gebruikelijk is, bracht hij een groot gevolg mee van officieren en soldaten. De generaal, die net als zijn adjudant uitstekend Duits sprak, onderhield zich met ons. Na ons van alles gevraagd te hebben, informeerde hij wanneer wij bevrijd waren.

‘27 januari, tovaritsch generaal.’

‘27 januari?’ herhaalde hij, zijn zakboekje tevoorschijn halend. Zich daarna tot zijn adjudant wendend zei hij: ‘Ik heb toch opdracht gegeven dat Auschwitz 26 januari bevrijd moest worden, tovaritsch *majoro*?’

De majoor antwoordde. Maar ik had toen graag in het boekje gekeken om te zien welke datum achter Berlijn was ingevuld.

III

Joodse tweelingen... begeerd object voor vivisectie

De Russische staatscommissie, die in februari 1945 naar Auschwitz kwam om een onderzoek in te stellen naar de gebeurtenissen in dit kamp, bestond uit burgers en militairen. De wijze waarop de ex-gevangenen werden verhoord, bewijzen werden opgespoord, gebeurtenissen werden gereconstrueerd, wekte vertrouwen. Stellig ging het deze mensen om het vaststellen van de waarheid en niet om sensationeel propagandamateriaal. Dat was ook niet nodig. De waarheid, die door hun nuchtere rapporten aan het licht kwam, was sensationeel genoeg. Gaskamers waarin naar schatting 4 miljoen mensen waren omgebracht, met een capaciteit van 6.000 personen per dag, experimenteerblokken waar proeven werden genomen met levende personen (transplantatie van organen, kunstmatige bevruchting en abortus), proefnemingen met serums tegen tyfus en phlegmone, waarlijk een modern inferno. Kinderen werden bij aankomst meestal meteen vergast. Wee de jonge vrouw, die zich in de wagon over een ouderloos kindje ontfermde en ermee uit de trein stapte. Haar mededogen werd met de gaskamer beloond, want vrouwen met kleine kinderen kon men niet gebruiken. Een klein deel van de aangevoerde kinderen werd achtergehouden. Op gezette tijden werden zij gemeten en de maat besliste of zij al rijp waren voor de gaskamer. Tweelingen daarentegen werden nimmer vergast. Zij waren een welkome buit voor de experimenterende dokters.

Bij de bevrijding van het kamp waren nog ruim honderd kinderen in leven, waaronder tien Nederlandse. Merkwaardigerwijze allen kinderen van een Philips-transport, en wel van joodse employés van Philips, die oorspronkelijk met hun gezin in Vught mochten blijven om dagelijks in Eindhoven te komen werken. Op een zekere dag werden zij echter allen van Vught naar Auschwitz gebracht. Aan welke goede geest deze kinderen hun leven te danken hebben, is mij niet bekend.

Irma Grese

Van alles wat ik in die weken hoorde, maakte een gesprek met een van deze kinderen, een jongetje van een jaar of zeven, de meeste indruk op mij. Met zijn handje in de mijne, zijn mager apensnoetje opgeheven, vertelde hij hoe hij door de ‘Aufseherinnen’ (die onder leiding stonden van de jonge, teerhartige Irma Grese) met riempjes werd geslagen. Hoe zijn zusje in een hoek van de zaal lag ‘waar alle kindertjes doodgingen’. Letterlijk zei hij over zijn zusje: “s avonds werd ze ingeënt in haar buik en ‘s morgens was ze dood; dat was altijd zo.’

Stille getuigen

Belangrijke stille getuigen werden gevonden, onder meer de bussen blauwzuur, die voor de gaskamers werden gebruikt. De gaskamers zelf moesten door de Russen worden gereconstrueerd. Het was het enige in ons kamp dat door de Duitsers voor hun overhaast vertrek werd vernield. Deze gaskamers bestonden uit twee door deuren van elkaar gescheiden ruimten, waarin plaats was voor ongeveer 300 personen. Het waren volkomen lege, kale vertrekken. De ene ruimte werd gebruikt voor het ontkleden. Als er tijd genoeg was, werden handdoeken en zeep verstrekt. In vele talen was op de muur de instructie aangebracht zeep en handdoek niet te vergeten. De tweede ruimte was de eigenlijke gaskamer. Verder vond men een enorme berg brillen. Duizenden en nog eens duizenden brillen, opgetast tot een onoverzienbare berg. Toen ik na de bevrijding een bril zocht, daar de mijne in de strijd was gebleven, kon ik, ondanks de grote keuze, toch maar met moeite iets vinden. Het waren namelijk voor het allergrootste deel brillen met plus-glazen, voor oudere mensen blijkbaar.

De Russen filmen

Deze brillenberg was een prachtig object voor de Russische fotografen, die nimmer verzuimden hiervan een foto of film te maken. Gefilmd werd ook de bevrijding van het kamp, maar ik sta er niet voor in dat de bioscoopbezoeker een juist beeld krijgt van de werkelijke gebeurtenis. Dapper stormde een troep Russische soldaten door de hoofdboort het kamp binnen, tegemoet gesneld door een aantal gevangenen, die hiervoor speciaal waren uitgezocht. Gefilmd werd ook onze ‘rozentuin’, een smal paadje tussen twee rijen elektrisch draad, waar men voor straf soms moest staan. Voor deze opnamen bestond van de zijde van de oude kampbevolking grote belangstelling en het regende opmerkingen en kwinkslagen. Hier behoeftte Hollandse opmerkzaamheid de filmopereatur voor een blunder. Tot onze grote hilariteit stond tussen de gevangenen in het rozentuintje een oude, in lompen gehulde man een pijpje te roken. De Rus, door ons gelach opmerkzaam geworden, draaide zich om, waarop wij hem duidelijk maakten wat onze lachlust had opgewekt. Gelukkig werd de fout hersteld, want wat had de wereld van een dergelijk beeld moeten denken!

Hoe waren deze gruwelen mogelijk!

Er is tot nu toe nog maar weinig geschreven over de oorzaken van de door de Duitsers bedreven gruwelen. Waarschijnlijk is het hiervoor nog te vroeg en moeten de gebeurtenissen eerst nog bezinken. Natuurlijk is dit ook geen taak voor leken, maar niettemin is het verklaarbaar dat zij die in een concentratiekamp hebben gezeten, zich hierover willen uiten. Zij kunnen deze vraag niet van zich afzetten, het probleem houdt hen bezig.

SS-dokter Mengele en Kramer

Als men bijvoorbeeld de beruchte SS-dokter Mengele met zijn Adoniskop op het emplacement (bij de ex-gevangenen bekend als de Rampen) heeft zien staan bij aankomst van een transport, de bewegingen van zijn hand heeft gevolgd waarmee hij de gevangenen die langs hem druppelden naar links of naar rechts verwees, hetgeen leven of dood betekende, dan zou men willen weten wat daarbij in deze man omging. Ik geloof ook wel dat Kramer⁴, wiens naam niet meer zonder Bergen-Belsen kan worden uitgesproken, een goed vader en echtgenoot was, zoals zijn vrouw voor de rechtbank verklaarde, maar daarnaast was hij toch verantwoordelijk voor de gebeurtenissen in Auschwitz, waar hij overigens maar kort is geweest. Hij heeft wel geprobeerd zich te verschuilen achter dat magische begrip 'bevel', dat ieder van schuld vrijmaakt, behalve de laatste die zelfmoord pleegt, maar wie de gang van zaken kent, weet dat hij zich met een duivels genoegen van zijn taak kweet.

Natuurlijk heeft hij opdracht gehad de gaskamers te gebruiken, maar de regie was van hem. Als een transport binnenkwam, bleven zij die voor de gaskamer bestemd waren (al wisten zij dat zelf niet) de gehele nacht buiten. Met opzet werden zij bij het krieken van de dag opgesteld aan de weg die de buitencommando's moesten passeren als zij naar hun werk gingen. Het was de bedoeling dat zij die honderden met muziek naar hun werk zagen marcheren. Alles ging er immers rustig en ordelijk toe, er werd niet geschreeuwd of geslagen. De angstigen en moedelozen onder hen kregen weer een beetje hoop. Zo, geslingerd tussen hoop en vrees, nog onder de tonen van de muziek, staken zij de weg over naar de gaskamer. Daar passeerden zij Kramer, die als zijn grote meester, rechtopstaande in zijn auto, de troep liet voorbijtrekken. Met het bekende superieure lachje op zijn misdadigerstronie voelde hij zich daar waarschijnlijk als een god. Van al deze mensen die voorbijtrokken, angstig, maar toch nog hopen, kende hij immers niet alleen het uur van hun dood, maar ook hun doodsstrijd. Het was allemaal zo goed in scène gezet en het werd met zulk een duivels genoegen uitgevoerd, dat zij de verantwoordelijkheid voor deze gebeurtenissen niet van zich af kunnen schuiven.

⁴ Joseph Kramer, commandant van Bergen-Belsen.

De Russen naderen Berlijn

Wij waren vrij, maar toch bleef het leven in deze oude omgeving met zijn vele bange herinneringen uiterst pijnlijk. Twee redenen hielden ons – gezonden – in het kamp. In de eerste plaats de zorg voor de verpleging van de honderden zwaar zieken en ten tweede de onmogelijkheid ons land te bereiken. Er waren er die het kamp verlieten en de koude, de voedselschaarste en het gebrek aan vervoergelegenheid trotseerden, maar dat waren hoofdzakelijk Oost-Europeanen, wier woonplaatsen reeds door de Russen waren bevrijd. Anderen, waaronder veel Tsjechen, meldden zich voor het leger, om actief deel te nemen aan de strijd.

Met een Russisch officier bespraken wij de mogelijkheid de West-Europeanen te repatriëren. Hij achtte het in dat stadium van de oorlog onmogelijk. ‘Wij hebben maar één transport,’ verklaarde hij, ‘en dat is Berlijn.’ Zo een haast hadden de Russen om in Berlijn te komen dat de soldatenkrant, die elke dag voor ons werd vertaald, steeds het aantal kilometers vermeldde dat de Russische voorhoede van dit zo heftig begeerde doel scheidde. In hun enthousiasme liepen de samenstellers van deze krant de voorhoede een heel eind vooruit. Terwijl in de krant de afstand slonk tot 7 km, lagen de Russen in werkelijkheid achter de Oder en maakten zij zich klaar voor de laatste sprong.

De feestdag van het Rode Leger

Wij maakten eind februari de feestdag mee van het Rode leger, die door de Russen uitbundig werd gevierd. De ex-gevangenen, die hun leven en vrijheid aan dit leger dankten, versierden hun woonzalen met spreuken en tekeningen. Een paar dagen later werd de vrouwendag gevierd, ernstiger en minder feestelijk. Het hoogtepunt was hier een met vuur uitgesproken (en later voor ons vertaalde) feestrede door een vrouwelijke grootmajoor, die met trots verklaarde dat in de Sovjet-Unie volkomen gelijkstelling tussen vrouwen en mannen bestond.

Vertrek uit het kamp

Begin maart verliet ik het kamp. De Russen, die regelmatig personeel naar Auschwitz lieten komen om het voor militaire doeleinden te gaan gebruiken, lieten ons in groepjes vertrekken. Ieder kreeg een identiteitsbewijs van het Poolse Rode Kruis en kon daarmee gaan waarheen hij wilde. Met vrachtauto's – Auschwitz was door het opblazen van spoorbruggen geheel van spoorwegverkeer verstoken – werden wij naar Novy-Bierun gebracht, een klein stadje, ongeveer 10 km van ons kamp verwijderd. Nog eenmaal keek ik om naar het kamp met zijn ten dele gesloopte muur, zijn kapot gerukte stroomdraad, de poort waarboven nog steeds de woorden ‘Arbeit macht Frei’ prijkten en de hoge uitkijktorens. In het korte ogenblik dat de snel optrekkende auto mij gunde, waren mijn gedachten bij hen die hier hun levenseinde hadden gevonden en ik besepte toen pas in volle hevigheid dat ik leefde en vrij was.

In Novy-Bierun werden we naar het station gebracht en daar aan ons lot overgelaten. Wij moesten maar zien hoe wij onze nieuwverworven vrijheid

zouden gebruiken. Daar het nog te koud was om rond te zwerven, waren er maar twee mogelijkheden: naar Kattowitz gaan of naar Krakau. Daar Krakau gemakkelijker te bereiken was, besloten we met een paar vrienden daarheen te gaan. Achteraf bleek alles om het even. Ook zij die naar Krakau gingen, kwamen ten slotte in Kattowitz terecht, waar de Russen alle buitenlanders concentreerden. Dit gebeurde zonder dwang. Sommigen maakten zich een tijd lang onafhankelijk door kleren, dekens en andere voorwerpen te verkopen, maar ten slotte moest ieder toch bij de overheid aankloppen. Als dan bleek dat alleen in Kattowitz voor voedsel en onderdak kon worden gezorgd, had men niet veel keus.

Vrouwelijke soldaat als verkeersagent

Om Kattowitz te bereiken moesten we in Mysłowitz de trein verlaten en vandaar met de tram verder reizen. Deze tram, waarop wij dankzij onze Rode-Kruiskaart gratis vervoer hadden, onderhield een uitstekende verbinding tussen de verschillende steden in dit dichtbevolkte kolengebied. Wachtende op de tram, in het centrum van de stad, waren wij getuige van een aardig incident. Al onze aandacht was gericht op een vrouwelijke soldaat, die op gracieuze wijze met een geel en rood vlaggetje het verkeer regelde. In Holland heeft men een dergelijk tafereeltje waarschijnlijk al eens in een filmjournaal gezien. In alle door de Russen bezette steden wordt dit werk aan vrouwelijke soldaten overgelaten. Ons gaf dit schouwspel, zoals het Hollanders betaamt, aanleiding tot een diepzinnig gesprek over het 'wezen' van de vrouw. Voor wij echter goed wisten wat er gebeurde, stond het verkeer stil en rende onze verkeersagente op een vrachtauto toe, die op haar signaal stond te wachten. De chauffeuse, die haar zag aankomen, had maar net tijd om zich uit de cabine te wringen. Met veel gekir en hoge geluiden vlogen de beide meisjes elkaar op de treeplank in de armen en kusten elkaar steeds opnieuw. Dit duurde een minuut of twee, terwijl het verkeer stilstond en alle toeschouwers het toneeltje met kennelijk genoegen gadesloegen. Een vrouw blijft een vrouw, ook al woont ze in de Sovjet-Unie en al draagt ze een uniform en een karabijn.

Herr General-Direktor levert ons meubelen

In Kattowitz meldden wij ons bij het Poolse Rode Kruis. We werden eerst in een school ondergebracht, totdat we ontluisd en gebaad waren. Daarna pas mochten we naar het grote administratiegebouw van de Ferdinandgrube, een onderdeel van de Hermann Göringwerke, waar alle Hollanders waren ingekwartierd. De Hollandse kolonie bestond hier hoofdzakelijk uit civiele arbeiders, die zich bij de nadering van de Russen hadden verstopt om aan de Duitse slavernij te ontkomen, en verder uit ex-gevangenen uit concentratiekampen en krijgsgevangenkampen. Nog vele malen op onze reis naar huis zouden de Russen ons een gebouw ter beschikking stellen, maar altijd volkomen leeg en volkomen schoon. In Kattowitz was dat niet zo erg, omdat we alles wat we nodig hadden uit de door de Duitsers verlaten gebouwen mochten halen.

Naast ons gebouw lag de villa van de *'Herr General-Direktor'* van de mijn. Hoewel velen ons al voor waren geweest, vonden we toch nog genoeg om een kamer heel gezellig te meubileren. Zelfs een boekenkastje met boeken ontbrak niet. Ons aantal bleef regelmatig aangroeien, zodat we ten slotte met 600 man waren. Een paar, dat het eerst gekomen was, kreeg van de Russen de leiding. Zij werden verantwoordelijk gesteld voor de orde, rust en reinheid in het gebouw, dat dagelijks door een officier werd geïnspecteerd. Net als de andere naties die in Kattowitz vertegenwoordigd waren, moesten wij een wachtpost voor ons gebouw zetten, waarvoor de Russen ons een geweer met patronen ter beschikking stelden. Werken hoefden wij niet. Als er wat te doen was, werden altijd de Italianen hiervoor uitgezocht. Wij hadden daardoor tijd ons gebouw beter in te richten en boks- en cabaretavonden te organiseren. Overdag konden wij – hoewel het eigenlijk verboden was – eropuit trekken om indrukken op te doen.

In Kattowitz wapperde de Nederlandse vlag

Bijna alle Europese nationaliteiten waren in de stad vertegenwoordigd. Er waren Fransen, Belgen, Scandinaviërs, Italianen, Spanjaarden, Hongaren, Grieken, enz. enz. Een ware metropolis. De meeste naties hadden hun eigen gebouw waarop de nationale vlag werd gehesen. Ook wij maakten een vlag die ons zou vergezellen op onze duizenden kilometers lange tocht naar huis. Deze vlag, die wapperde uit de trein van Kattowitz naar Odessa, waarachter wij door de straten van Odessa marcheerden, die we meevoerden op de boot naar Marseille, deze gehavende en ettelijke malen gerepareerde vlag bond ons een paar maanden tezamen tot één geheel.

IV

Kattowitz onder Russische bezetting

De stad Kattowitz onder Russische bezetting onderscheidde zich natuurlijk van onze Hollandse steden na de bevrijding, al was er ook vrij veel overeenstemming. Ook in Polen moest het economisch leven op gang gebracht worden, waarbij men ten dele met dezelfde moeilijkheden te kampen had als bij ons. Ook daar hadden velen meegestreden in het bevrijdende leger, zodat zij de kern konden vormen van een nieuwe nationale weermacht. Profiteurs en verraders moesten, als bij ons, worden gearresteerd, evenals een groot aantal Rijksduitsers. Ook daar zag men hoe graag jonge meisjes contact zochten met de Russen en de vele in de stad geconcentreerde vreemdelingen. Of de Polen hierin ook een probleem gezien hebben zoals wij, kan ik niet beoordelen. Daarvoor had ik te weinig contact met de bevolking en ik zag geen kans een Poolse krant te ontcijferen. Indien er Polen waren die het zedelijk welzijn van de jeugd ter harte ging en die daarom naar een verklaring van dit verschijnsel hebben gezocht, dan was, door het ontbreken van chocolade en sigaretten, hun taak stellig niet gemakkelijk.

Slechts vier weken zijn wij in Kattowitz geweest. Het was niet gemakkelijk inlichtingen van de bewoners te krijgen, daar de bevolking hardnekkig weigerde Duits te spreken. Slechts na min of meer uitvoerige verklaringen waren zij bereid, en dan nog schoorvoetend, te antwoorden. Dit opstel kan daarom niet meer geven dan wat oppervlakkige waarnemingen uit het pas bevrijde Polen onder Russische bezetting.

In Polen heerste orde

Er heerste volkomen orde. Uitspattingen van leden van het Russische leger door betrouwbare ooggetuigen meegedeeld heb ik zelf nergens gezien. Het verschil in houding tussen de Russen daar en de Canadezen hier vond ik niet zo groot, al kwam dronkenschap onder de Russen waarschijnlijk wat meer voor. Net als de Canadezen namen ook de Russen aan de straathandel deel door het kopen van horloges, camera's en dergelijke voorwerpen. Daar het verschil in levensstandaard tussen de bezetting en de bevolking in Polen niet zo uiteenliep als bij ons, lag hier geen bron voor zwarte handel.

De krant, sigaretten en lucifers waren in het begin de voornaamste artikelen van de straathandel. De meest verkochte krant voerde het woord 'Robotni' (arbeid) in de kop. De eerste zes weken na de bevrijding moesten etenswaren uit het nabijgelegen Sosnowitz worden gehaald, waar tal van artikelen, zij het tegen fantastische prijzen, voorhanden waren. De eerste zes weken waren in Kattowitz ook nagenoeg geen winkels geopend. Slechts enkele coöperatieve winkels verkochten enige spaarzame artikelen uitsluitend aan de leden. Het was mij oorspronkelijk een raadsel hoe de bevolking leefde, vooral ook omdat een distributiedienst ontbrak.

Strijd tegen arbeidsschuweid en zwarte handel

Door het betalen van lonen in natura hoopte de overheid waarschijnlijk zowel het gevaar van de arbeidsschuweid als dat van de zwarte handel enigermate te bezweren. Ongeveer een maand na de bevrijding begonnen sommige kolenmijnen weer te draaien, voorlopig nog maar met één ploeg. Elke dag zagen wij de vrouwen en kinderen bij de mijn komen om warm eten en brood voor het gezin te halen. Op bepaalde dagen kwamen zij met boodschappentassen om kruidenierswaren en aardappelen af te halen. Het leek mij origineel en navolgenswaardig, maar toch heeft deze poging niet het succes gehad dat ervan kon worden verwacht, doordat niet alleen betrekkelijk grote hoeveelheden voedsel, maar ook kleding en schoeisel bij de bevrijding van de stad in handen van de bevolking waren gevallen. In Kattowitz – het bleek uit vele opschriften – was het economisch leven goeddeels in handen van Duitsers geweest. Dezen waren gevlucht en hadden hun bezittingen, indien zij veel ruimte in beslag namen, moeten achterlaten. Bovendien was de stad pas na harde strijd – waarbij een groot deel van de binnenstad werd vernield – bevrijd, zodat winkels en magazijnen voor ieder gemakkelijk toegankelijk werden. De straathandel, die langzamerhand op gang kwam, gebruikte de etalages van de beschadigde winkelpanden, waaruit de ruiten

natuurlijk verdwenen waren. Het was een eigenaardig gezicht de kooplui met hun waren in deze etalages te zien zitten. De prijzen waren echter zo hoog, dat een arbeider voor een pond spek een paar weken had moeten werken.

Voor ons was het leven in deze stad, die zich maar heel langzaam herstelde, toch een genoegen. 's Avonds werden cabaret- en dansavonden georganiseerd en overdag konden wij na een kort corvee doen wat wij wilden. Hier genoot ik pas voor het eerst van mijn vrijheid en een wandeling door de stad werkte op mij als champagne. Meestal ging ik door het park met zijn vele oorlogsgraven, aangegeven door een rood zuiltje waarop de vijfpuntige sovjetster was aangebracht, naar de grote boulevard, die naar het centrum van de stad leidde. Aan die boulevard lag de *'Kommandantur'*, waar officieren in de vreemdste uniformen in- en uitliepen. Deze uniformen waren grover van stof en minder fijn van snit dan de goedzittende Engelse uniformen, maar toch uitstekend van kwaliteit. Het aantal uitgereikte decoraties was minstens zo groot als bij de Duitsers.

Voortwandeland naar de Ring, het hart van de stad waarop zes grote wegen uitliepen, passeerde ik een aantal grote propagandaborden, die de Russen op verschillende plaatsen in de stad hadden opgericht. Zij vertoonden meestal karikaturen van Hitler. De Führer op het uiterste puntje van Europa door een Russische soldaat met de bajonet bedreigd, of Hitler, reizende op de buffers van een spoorwagen die van Berlijn naar de plaats reed, waarheen de Duitsers juist hun regeringszetel hadden overgebracht. Op de Ring was het op elk uur van de dag gezellig. Onophoudelijk reden overvolle trams voorbij en ontzaglijke militaire transporten. Het was ook de moeite waard de kapotgeschoten Duitse en Russische tanks te bezichtigen, die naar de kant van de weg gesleept waren om het verkeer niet te hinderen. Deze Russische tanks, van zwaar model, waren eveneens van Amerikaans fabrikaat.

Ook in Polen vele arrestaties

De Polen die in het Russische leger hadden meegestreden en van de Russen waren te onderscheiden door de Poolse Adelaar in plaats van de sovjetster met sikkel en hamer op de pet, verrichtten politiediensten, hielden *razzia's* en controleerden de vreemdelingen. Italianen hadden het niet gemakkelijk, maar de *Hollanski* werden steeds met rust gelaten. Transporten gevangenen werden echter steeds begeleid door gewapende burgers met een rood-witte armband om de mouw (de Poolse nationale kleuren). Gevangentransporten waren een dagelijkse verschijning.

Nieuw politiek leven

Er was ook een zekere mate van politieke activiteit. Aanplakbiljetten van verschillende politieke partijen sierden de gevels. Meer dan drie partijen heb ik echter niet kunnen waarnemen: een arbeiderspartij, een socialistische partij en de officiële communistische partij.

Noch van een conservatieve, noch van een katholieke partij heb ik ook maar iets ontdekt. Wel waren er een paar katholieke boekwinkels geopend en verscheen er een katholieke krant. Als ik moe was, kon ik een bioscoop binnengaan,

waar ik met mijn Poolse Rode-Kruiskaart vrije toegang had. Kunstgenot moest men er niet zoeken, want er liepen een paar oude Amerikaanse draken en nog groter Poolse draken, maar het gevoel weer vrij door een stad te kunnen lopen en naar een bioscoop te kunnen gaan, maakte veel goed.

Als het eten, dat door het Poolse Rode kruis onder Russisch oppertoezicht werd verstrekt, voldoende was geweest, zouden wij ons in Kattowitz volkomen gelukkig hebben gevoeld, afgezien dan van ons verlangen naar huis. Het eten was van uitstekende kwaliteit, maar beslist onvoldoende. Ik geloof dat de Russische overheid deed wat zij kon, maar meermalen bleek dat het resultaat beneden de maat bleef door fouten of corruptie van de uitvoerende organen. Met dergelijke keukens is het overigens overal hetzelfde. Wie het dichtst bij het vuur zit, warmt zich het best. Op een dag arresteerden de Russen de officier die het toezicht hield, maar de verbetering duurde maar kort.

Het had echter ook zijn goede zijde, want de honger dreef ons het land op, waardoor wij wat meer in contact met de bevolking kwamen. In de regel waren de boeren wel bereid ons wat aardappelen en bonen af te staan, die een welkome aanvulling van ons dagelijks menu vormden. Wel klaagden zij erg over de Russische vorderingen, maar uit het feit dat zij ons wat mee konden geven, leidde ik af dat deze vorderingen niet overmatig waren. Een boer klaagt gauw, of hij nu in Holland of in Polen woont. In vele dorpen was bovendien een gemeentelijke keuken ingericht, waar men volop kon eten en waar doortrekkenden ook een paar nachten konden logeren. Met eerbied denk ik hier aan de burgemeester van Bangów, een uitgestrekte plattelandsgemeente in de buurt van Königshütte, die met een kleine troep getrouwen, allen in burger met een rood-witte band, gewapend met revolver en geweer, het leven in zijn omgeving organiseerde en hulp verleende aan ieder die het nodig had. Een man, die me nu doet denken aan de besten van onze Binnenlandse Strijdkrachten, altijd in touw, altijd zichzelf wegcijferend voor de algemene zaak.

Lijn 25 rijdt in Sosnowitz

Opeen van deze tochten had ik een wonderlijke ontmoeting. Iedere Amsterdammer zal moeten toegeven, dat het een sensatie is om in Sosnowitz lijn 25 te zien rijden, nog geheel in de oorspronkelijke kleuren en voorzien van het Amsterdamse gemeentewapen. Het was een droom in deze vreemde omgeving dit vertrouwde voertuig te zien en een gevoel van behagelijkheid bleef mij nog lang bij, ook nadat dit beeld door andere indrukken uit mijn gedachten was verdrongen.

De Poolse grens 50 km van Berlijn

Kort vóór wij officieel aanzegging kregen dat wij naar Moermansk zouden gaan, maakten wij nog een Poolse feestdag mee, met veel muziek, vertier en voor ons extra eten. Toen ik op een ochtend twee rood-witte vlaggen op de schacht van onze mijn ontdekte, dacht ik eerst dat het einde van de oorlog gekomen was. Ik had me natuurlijk vergist, er was een andere reden voor de feestvreugde. De Russen en Polen waren namelijk tot overeenstemming gekomen omtrent de Poolse

westgrens. In de loop van de dag werden overal kaarten aangeplakt, waarop deze grens, die de Oder volgde, duidelijk stond aangegeven. De namen van steden als Danzig, Stettin enz. waren geheel verpoolst op de kaart vermeld en voor ons haast onherkenbaar geworden. Met grote koppen vermeldde de avondbladen die dag: 'De Poolse grens 50 km van Berlijn'.

Op reis door de nieuwe Russische gebieden

De avond vóór Pasen vertrokken we in optocht, met de Nederlandse vlag voorop naar het station. Onder grote belangstelling van het publiek marcheerden we ordelijk en in een behoorlijk tempo, luid zingende door de straten van Kattowitz. Niet alleen de Hollanders, ook de Fransen, Belgen, Italianen, Grieken, Hongaren, Spanjaarden en nog enkele kleine groepjes van andere nationaliteit zouden met dezelfde trein vertrekken. In Lemberg⁵, zo was ons verteld, zou het transport gesplitst worden. Een deel zou naar Moermansk gaan, de rest naar Czernowitz en Odessa. Bij de gedachte aan Moermansk huiverden wij, maar omdat de reis van Moermansk naar Nederland, zoals een paar zeelui ons verteld hadden, in een kleine week kon worden gedaan, kon het onze stemming niet bederven.

Verschillende tochtgenoten, die deze regels onder ogen krijgen, zullen van de sfeer waarin wij toen leefden, niet veel terugvinden, omdat ik nimmer iets vermeld heb van de vele geruchten, die vaak een beslissende invloed hadden op onze stemming. Met opzet heb ik mij beperkt tot de feiten, omdat deze slechts voor de lezer van belang zijn.

Voor één gerucht zou ik hier een uitzondering willen maken, omdat het zo hardnekkig was en ons op onze gehele tocht heeft vergezeld. Het was het gerucht dat ontstond ten gevolge van ons wantrouwen tegenover de Russen. Velen konden niet geloven dat de Russen ons naar huis zouden laten gaan, maar verwachtten dat wij naar Siberië of een ander afgelegen oord zouden worden afgevoerd. En mocht onder de druk der feiten deze angst wat op de achtergrond raken, dan uitte hij zich na korte tijd weer in een andere vorm. Als ik nu terugdenk aan deze tocht, dan moet erkend worden dat de Russen al het mogelijke hebben gedaan om ons te repatriëren, al was de behandeling wel eens rauw en al werden wij, volgens sommige tochtgenoten, niet altijd behandeld zoals wij dat gewend zijn. Een brief die ik vanuit de Russische zone naar Nederland schreef, kwam, zij het na een reis van negen maanden, toch bij de geadresseerde terecht.

Op het emplacement van Kattowitz stond een enorme trein gereed, grotendeels bestaande uit 50-tons goederenwagens. Deze wagons waren voor een langdurig verblijf ingericht. Het midden was vrijgelaten, maar aan beide kanten was een verdieping getimmerd. Op elke verdieping konden acht mannen liggen, zodat per wagon 32 personen konden worden vervoerd. In het midden kon een kachelkje

⁵ Lemberg is het huidige Lviv in het westen van Oekraïne.

geplaatst worden, waarop wij zouden kunnen koken, maar zoals altijd bij de Russen, moesten wij er zelf één organiseren. Hoe het mogelijk is begrijp ik nog niet, maar de volgende ochtend was in elk van de ongeveer 100 wagons een kachelkje aanwezig plus de noodzakelijke brandstof.

De gehele nacht bleven we op het emplacement staan en de volgende ochtend konden wij de trein in ogenschouw nemen. Deze was werkelijk een bezienswaardigheid. Uit verschillende wagons wapperden de nationale vlaggen. De Spanjaarden hadden behalve hun eigen vlag nog een sovjetvlag uitgehangen. Bovendien hadden zij op hun wagon een spreuk aangebracht waarin ze hun Russische broeders bedankten voor de hulp in de Spaanse burgeroorlog. Een aantal wagons was als keukenwagons ingericht, terwijl een paar wagons als proviandwagons dienden. Wij hielpen nog met het inladen van vers vlees, vlees in blik, meelspijzen, brood, suiker enz. Van het grootste deel van deze heerlijkheden bleven wij echter gespeend. De Russische transportleiding wist er een betere bestemming voor. Een groot deel werd achtergehouden, een ander deel in wodka omgezet en slechts het kleinste deel aan ons uitgereikt. Een Hollander staat op zijn recht. Ik geloof dat wij de enigen waren die tijdens de oponthouden naar de keukenwagons stroomden en in luide bewoordingen van ons misnoegen blijk gaven.

Bij ons transport bevond zich ook een Hollands meisje van een jaar of veertien, dat in Rusland was opgevoed. Volgens haar eigen verhaal had zij een Hollandse vader en een Russische moeder gehad. Beiden waren overleden en nu zou zij met de Nederlanders meegaan naar haar vaderland, dat ze nimmer had gezien, maar waar nog familieleden moesten wonen. Op het laatste ogenblik werd ze bij ons transport gevoegd en zij bewees ons grote diensten als tolk. Wij tilden Vera in de keukenwagen om te controleren of er gekookt was en om bij de Russen ons beklag te doen. Leunend op haar stok – ze had een ongelukkig been – sprak ze ons dan vanuit de keukenwagen in grappig Nederlands toe: ‘Ga toch terug kinderen. Er is niets, echt niet.’ En als wij dat maar nauwelijks konden geloven, zei ze, op haar aandoenlijke manier: ‘Ik kan het toch ook niet helpen, kinderen.’

In geheel West-Rusland grote verwoestingen

We vertrokken eerste paasdag in de richting Krakau, Tzrebinia naar Tarnow. De stemming was, zoals iedereen kan begrijpen, zeer opgewekt. Na weken van doelloos wachten waren we nu toch op weg naar huis, ook al zouden wij ons voorlopig steeds verder van huis verwijderen. In geheel Polen werd hard aan de spoorweg gewerkt en de lijn op Russische breedte gebracht. Voorlopig maar enkel spoor, waardoor we herhaaldelijk op tegenliggers moesten wachten.

Van deze tocht zullen mij altijd de enorme verwoestingen bij blijven. Geen brug, geen spoorweghuis langs de lijn was onbeschadigd, geen dorp, geen station of het was door de oorlog geteisterd. De stad Tarnow was een grote puinhoop, het station bestond nog enkel uit muren. Overal langs de spoorlijn uitgebrande spoorwagons, volkomen verwrongen resten van een benzinetrein, uiteengerukte

tanks enz. Hier en daar de overblijfselen van een verwoede tankslag, soms een geraamte, kaalgevreten door de vogels en gebleekt door de zon.

Doordat wij met een sukkelgangetje van ongeveer 30 km reden, konden wij de omgeving goed opnemen. Bij elke wisselplaats moesten wij wachten, soms urenlang op de vele tegenliggers, die enorme hoeveelheden oorlogsmateriaal, zoals tanks, afweergeschut, vliegmachines, auto's enz. naar het front reden. Als we de kans kregen het materiaal van dichterbij te bekijken, lieten wij die niet voorbijgaan. Wij wilden namelijk graag weten waar het vandaan kwam. Langzamerhand zakte onze belangstelling hiervoor want het was nagenoeg altijd Amerikaans. Zelfs de lege conservenblikjes, die overal langs de spoorlijn lagen, waren van Amerikaanse herkomst. Maar ook lege Rode-Kruistreinen, van buiten haveloos, maar van binnen zeer geriefelijk, met gordijntjes en bloempotjes voor de ramen, kwamen ons tegemoet, of passeerden ons volgeladen op weg naar Zuid-Rusland. Voor de passagiers van deze treinen werd beter gezorgd, maar ik moet eerlijk zeggen, dat zij hun eten gul met ons deelden. Op alle locomotieven was de beeltenis van Stalin, Lenin of Molotov aangebracht. Stalin was echter verre in de meerderheid.

Ondanks het feit dat wij maar weinig eten kregen, leden wij geen honger, omdat het op deze reis mogelijk was ons zelf te verzorgen. Zodra onze trein ergens in de nabijheid van een dorp stopte, kwamen de boerinnen aangerend met manden vol etenswaren en ze probeerden ons hiervan te verkopen of het voedsel met ons te ruilen voor kleren. Het heerlijkste wittebrood, boter, eieren, gebraden gans, maar ook eigengemaakte wodka en andere heerlijkheden werden ons aangeboden. Er moest in dit land een enorm gebrek zijn aan textiel, de fantastische prijzen in aanmerking genomen die men voor een kledingstuk kreeg. Een oude broek bracht 250 roebel op, een hemd 200 roebel. Hoe verder we kwamen, hoe goedkoper de levensmiddelen werden. Eieren daalden in prijs van 5 tot 2 roebel.

Zo aten wij tweede paasdag gebraden gans, olieballen en eieren, daarmede Kerstmis, oudejaarsavond en Pasen op één dag vierend.

Een grote volksverhuizing

Maar niet alleen van deze boerinnen kochten wij, op de emplacementen van de grotere steden konden wij ook vaak zakendoen. Er was in die tijd een grote volksverhuizing aan de gang. Belangrijke, dichtbevolkte gebieden van Polen waren bij de Sovjet-Unie gekomen. De bewoners van deze streken moesten hun haardsteden verlaten en naar Polen worden overgebracht. Zo zagen wij grote transporten Polen uit de stad en omstreken van Lemberg op weg naar Lodz, dat door de Duitsers was ontvolkt. De boeren die moesten evacueren, waren niet alleen vergezeld van hun machines en gereedschappen, maar ook van hun levende have. In de trein waren koeien, varkens, geiten en kippen en menig eitje of flesje melk verhuisde van de ene trein naar de andere.

Ook enorme transporten Duitse krijgsgevangenen passeerden ons op hun weg naar het Oosten. Grauwig en wanhopig zagen deze kerels eruit. Zij werden op dezelfde wijze vervoerd als de Duitsers hun tegenstanders pleegden te vervoeren,

met 70 tot 80 mannen in een goederenwagen, waarvan de deuren gesloten waren en de raampjes voorzien van prikkeldraad.

Op de emplacements was het vaak een gezellige drukte. Allerlei nationaliteiten slenterden door elkaar. De Hollanders maakten vaak muziek met harmonica en gitaar, waarnaar de Russen steeds gretig luisterden, terwijl ze de muzikanten op wodka onthaalden. Vooral het Wolgalied maakte hen, merkwaardig genoeg, steeds enthousiast. Zo kon het dan wel eens gebeuren dat een trein met krijgsgevangenen onder grote belangstelling het emplacement op kwam rijden. Als de deuren werden opengeschoven, waren de scheldwoorden en verwensingen niet van de lucht. Maar de Duitsers reageerden niet. Angstig blikten zij rond en zij waren opgelucht als de deuren werden dichtgeschoven.

Gedurende deze tocht werden wij begunstigd door prachtig weer en wij genoten van het heerlijke lentelandschap. Zo kwamen wij laat in de middag bij het prachtige stadje Przemyśl, dat, beschenen door de ondergaande zon, als een sprookje tegen de uitlopers van de Woudkarpatten lag. Dit stadje had blijkbaar weinig van oorlogsgeweld geleden. We bleven er de gehele nacht staan en bereikten pas de volgende dag Lemberg.

Daar zou beslist worden of wij werkelijk naar Moermansk zouden gaan. Inderdaad werd de gehele trein uit elkaar gerangeerd. De Hollanders bleven met de Italianen en Hongaren bij elkaar, terwijl de Belgen naar Moermansk zouden gaan, ondanks het feit dat op onze wagens met kruit de naam Moermansk was aangebracht. Onze stemming werd er niet beter op toen de treinleiding meedeelde dat wij noch naar Moermansk noch naar Odessa zouden gaan, doch naar Czernowitz om in een kamp op onze uiteindelijke bestemming te wachten. De pessimisten onder ons kregen weer hun kans. Hoe benijdden wij de Belgen. Wij konden toch niet weten dat deze kerels, na in Moermansk te zijn aangekomen, bij gebrek aan vervoergelegenheid van deze haven, opnieuw zouden worden ingeladen om het reisje Moermansk-Odessa te maken. Toen wij al weken in het heerlijke klimaat van Odessa hadden liggen zonnen, kwamen zij amechtig en oververmoeid van deze vreselijke reis pas aan. Maar nu voelden wij ons hevig verongelikt.

Na Lemberg reden wij via Krasné naar Tarnopol, welke stad ook zeer veel geleden had. Hier zou de beslissing vallen of wij naar Czernowitz of naar Odessa zouden gaan. Ogenscheinlijk kregen de optimisten gelijk. Na een kort oponthoud reed de trein naar het oude Russische grensstation Podwolsczynska, aan de grote lijn naar Odessa. We vonden het wel vreemd dat de Hongaren nog steeds deel van ons transport uitmaakten, maar wilden dit nog niet in ons nadeel uitleggen. Helaas gingen we niet verder dan dit stationnetje. De gehele nacht stonden we daar en 's morgens in de vroege reden we terug naar Tarnopol om vandaar door de Woudkarpatten naar Czernowitz te reizen. We passeerden tal van plaatsen, die we ons nog uit de legerberichten herinnerden en reden ten slotte over de Dnjestr, met zijn lage en hoge oever. De dorpen waar wij langs reden waren alle zeer armoedig en vervallen.

De meeste mensen liepen barrevoets en de kinderen zagen er verwaarloosd uit. Behoorlijke huizen waren nergens te zien, slechts hutten van leem en stro bewezen dat hier mensen woonden. Ten slotte bereikten wij, na een tocht van acht dagen over een traject van ongeveer 800 km de stad Czernowitz. In de ochtend, te midden van stromende regen, verlieten wij de wagons om dwars door de stad naar ons nieuwe verblijf, kazerne Stephan cel Mare, te marcheren. Het bericht van onze aankomst had de gehele stad gealarmeerd. Overal langs onze weg stonden groepen mensen, die ons van alles vroegen en velen van ons werden uitgenodigd in de huizen te komen en zich te verfrissen. Niet alleen broden, eieren, wodka en andere lekkernijen werden op straat in grote hoeveelheden uitgedeeld, doch er stonden ook mensen met stapels bankbiljetten die met milde hand duizenden en nog eens duizenden roebels uitreikten. Verbaasd vroegen wij ons af in welke sprookjesstad wij waren aangeland.

V

Czernowitz onder wisselend bestuur

Czernowitz moet vóór de oorlog een gezellige stad zijn geweest en een gezocht vakantieoord. De grote hotels, die nu voor andere doeleinden werden gebruikt, bewijzen het. Het stadje dat schilderachtig gelegen is in de uitlopers van de Woudkarpathen, maakte vóór de Eerste Wereldoorlog deel uit van de Donau-Monarchie. Daarna kwam het aan Roemenië, totdat het, ten gevolge van het Duits-Russisch overleg van 1939, met de Boekowina, aan Rusland kwam. Kort na het uitbreken van de vijandelijkheden aan het Oostelijk front, in juni 1941, werd het door de Russen ontruimd, die het in 1944 weer in bezit namen. Wonderlijk genoeg waren al deze gebeurtenissen zonder noemenswaardige sporen na te laten over het stadje heengegaan. Slechts de prachtige synagoge werd door de Duitsers, in het kader van de ‘elastische verdediging’, in brand gestoken.

Vóór de laatste wereldoorlog waren er ongeveer 100.000 inwoners, van wie meer dan de helft joods was. Toen de Duitsers hun offensief begonnen, trok een deel met het Rode Leger terug, een ander deel dook in de stad onder, de rest onderging hetzelfde lot als alle andere Joden onder de Duitse terreur. Ongeveer 30% van de joodse bevolking bleef gespaard, zodat Czernowitz begin 1945 ongeveer 18.000 joden telde. De rest was omgekomen in kampen aan de Boeg.

Waarom de Russen alleen aan het joodse deel van de bevolking toestonden het land te verlaten, is mij niet bekend. Dat praktisch allen van deze mogelijkheid gebruik wilden maken, is merkwaardig, als men weet dat zij slechts het allernoodzakelijkste mochten meenemen en maar weinig geld. Zij gingen bovendien een volkomen onbekende toekomst tegemoet. Met vrachtauto's werden zij naar de Roemeense grens gebracht, die slechts luttele kilometers van Czernowitz is verwijderd. Daar werden zij door een joods comité opgevangen. Wat verder met hen zou gebeuren, wisten zij niet. Zij hoopten te mogen doorreizen naar Palestina of Amerika.

In Roemenië blijven wilde niemand. Ondanks al deze bezwaren trokken zij uit hun geboortestad weg, jongeren zowel als ouderen. Wat hen dreef? Misschien gebrek aan persoonlijke vrijheid in het Russische systeem, misschien ook de hoop in een vreemd land door persoonlijk initiatief boven het gemiddelde levensniveau te kunnen uitkomen en waarschijnlijk een zekere rusteloosheid ten gevolge van de doorgestane emoties.

Hierdoor kwam het dat deze bevolking ons zo enthousiast ontvangen had met geld en voedsel. Wat kon men onder deze omstandigheden beter doen dan potverteren. Zij stelden hun huizen voor ons open en waren niet alleen bereid maar voelden zich zelfs gedrongen met ons van gedachten te wisselen. Daar zij uitstekend Duits spraken, stond niets een contact in de weg, behalve een poging van de Russen om ons te isoleren.

Wij werden namelijk ingekwartierd in een prachtige kazerne, maar stoelen, tafels of bedden waren er onbekende voorwerpen. Wie een deken had, kon zich op de vloer toedekken, wie er geen had moest het zonder doen. Om hygiënische redenen werden wij als gevangenen binnen het hek gehouden. Pas na ontluisd en gebaad te zijn, hetgeen drie dagen vorderde, werden wij naar een oude kazerne overgebracht waar de toestanden nog erbarmelijker waren. Met een paar duizend mannen – ook Italianen en Hongaren lagen daar – moesten wij ons met een paar waterkranen behelpen. Het eten dat ons hier werd verstrekt – alles in deze stad scheen in volkomen tegenstelling te moeten staan tot Kattowitz – was overvloedig, maar meestal oneetbaar. Behalve driemaal daags soep en een behoorlijk portie brood van slechte kwaliteit, kregen we elke dag een eetlepel suiker en regelmatig wat tabak. Als men weet dat lang niet alle arbeiders suiker toegewezen kregen, moet men wel toegeven dat de Russen het goed met ons voor hadden. Zij konden dan ook niet dulden dat het medeleven van de bevolking uitgroeide tot iets dat leek op een demonstratie tegen een overheid die haar plicht verzaakt. De bevolking kwam met allerlei lekkernijen naar de kazerne zoals potjes soep, brood, vruchten, gebak, om ons deze dingen door het hek toe te steken. Ik ben er zeker van dat zij geen demonstratie op het oog hadden, maar de overheid vond het ongewenst en maakte er een eind aan.

Het was ons verboden de kazerne te verlaten. Maar het is een Tantaluskwelling in zo een mooie omgeving in een onbewoonbare kazerne te blijven zitten en niets te horen van de toestanden in deze Russische stad. Het werd een sport de schildwachten te verschalken en ik moet eerlijk bekennen dat ook de Russen het sportief opnamen. Spoedig was ieder met de spelregels op de hoogte. Wie pech had kwam een halve dag in het aardappelhok terecht, maar slechts een kniesoor vond dit risico te groot. Als men echter bij een uitbraakpoging door de schildwacht werd ontdekt en hij 'stoy' (halt) schreeuwde, was het zaak te blijven staan. Dezelfde soldaat die zich op zijn dijen sloeg van het lachen als hij zag hoe de schildwacht ertussen genomen werd, zou, als hij zelf dienst had, zonder meer schieten als zijn stoy niet werd opgevolgd. Wie eenmaal buiten stond, kon gerust zijn, hij werd ongemoeid gelaten.

Het Drei Mäderlhaus

Met een paar vrienden had ik, bij onze intocht, een beetje gerust in een klein atelier, waar de Russische staat op bestelling, tegen matige vergoeding, van ingeleverde lapjes stof japonnetjes fabriceerde. In dit atelier werkten drie jonge vrouwen, om welke reden wij het spottend het Drei Mäderlhaus noemden. Vaak kwamen wij daar, in de Ulica Lenina, uitrusten van onze zwerftochten door de stad om onder het geklepper van de naaimachines een gezellig praatje te maken. Soms gingen wij om vijf uur, als de winkel werd gesloten, met de leidster mee naar boven, waar zij met haar moeder en zuster woonde. Daar leerden wij niet alleen de Roemeense keuken bewonderen, doch ook de veerkracht van deze intelligente en gastvrije mensen.

Beide zusters hadden hun mannen verloren. De een als slachtoffer van de Duitse terreur, de ander als soldaat in het Rode Leger. De oudste zuster had bovendien haar dochttertje van acht maanden mee moeten nemen naar het kamp aan de Boeg waar het, met andere kinderen, werd doodgeschoten. Slechts zelden spraken zij over hun eigen moeilijkheden. Zij probeerden ons steeds iets terug te geven van de zo lang ontbeerde huiselijkheid en werden niet moe onze vele vragen te beantwoorden. Vooral een van beide zusters was goed op de hoogte. Zij werkte als chef op een bank en was geruime tijd in Moskou geweest. Beiden spraken zij Roemeens, Russisch en Duits.

Staatsbedrijf en vrij bedrijf

Het is niet zo gemakkelijk een beeld te geven van de toestanden in deze stad, omdat zij zo sterk afwijken van wat wij gewend zijn. In Kattowitz was men nog een beetje 'thuis', hier was men in een vreemde wereld. Het aantal winkels, kleine en grotere restaurants was in deze betrekkelijk kleine stad zeer groot. Veel van deze winkels, waar men bijvoorbeeld allerlei eetwaren kon kopen, waren vrije bedrijven. Zij werden geëxploiteerd door oudere mensen die voor het arbeidsproces niet belangrijk meer waren. Er bestaat in Rusland, zoals wel bekend is, arbeidsplicht voor mannen en vrouwen, waarvan alleen vrouwen met kinderen tot vier jaar zijn vrijgesteld. Om een winkel te mogen exploiteren voor eigen rekening moest men hiervan dus vrijgesteld zijn. De staat eiste hiervoor een zeer hoge belasting – afhankelijk van de aard van de zaak – maar minstens het tienvoud van het jaarinkomen van een arbeider.

In deze stad kon dat zonder bezwaar, de omzetten waren groot genoeg. Verder waren er staatswinkels waar men een glas wodka of wijn kon drinken of iets hartigs eten. Iedereen kon daar kopen, in tegenstelling tot de grotere staatswinkels in levensmiddelen die alleen toegankelijk waren voor werkers. De prijzen waren daar, in verhouding tot de vrije markt, zeer laag. Enkele artikelen waren slechts op de bon verkrijgbaar, zoals brood, zout, lucifers en suiker. Suiker werd slechts aan bepaalde categorieën verstrekt. Het aantal artikelen waarover deze winkels beschikten, was ten gevolge van de oorlog zeer ingekrompen waardoor zij aan betekenis sterk hadden ingeboet. Verder waren de bedrijfjes van schoenmakers, kleermakers, kappers en dergelijke staatsbedrijf geworden. Zaken die bij elkaar

hoorden, vormden een artel met een zelfstandige administratie. Elk artel stuurde driemaandelijks de aangesloten winkels een begroting waarop de omzet voor de komende periode was geschat. Een paar maanden na de terugkeer van de Russen functioneerde dit stelsel weer.

De markt als maatschappelijke graadmeter

Het landbouwbedrijf was nog niet gesocialiseerd. Daarvoor was de Boekowina te kort Russisch grondgebied. De boeren verkochten hun vele en goede producten op de vrije markt en deden goede zaken. Als zij laat in de middag naar hun hofsteden terugkeerden, ontstaken zij een kaars voor het mooie houten kruisbeeld dat bij een van de toegangswegen tot de stad stond. Ik heb mij er wel eens over verwonderd dat geen kwajongen er ooit aan dacht een kaars uit te blazen of weg te kapen.

Er waren in deze stad elke dag drie markten, ieder met een eigen karakter. Er werden wel eenvoudige landbouwgereedschappen verkocht, maar verder zag men toch geen fabrieksproducten. Allerlei etenswaren kon men er kopen en men kon er ook warm eten. Soep, aardappelen met gebrad en nagerecht, het was er allemaal te koop. Maar daarnaast ook brood per snede, wel een bewijs dat armoede niet onbekend was in deze stad.

Ook de verkoop van textiel door particulieren die hun spulletjes verkochten om er etenswaren voor te kunnen kopen, wees daarop. Textiel was er zeer schaars. Een handdoek bracht 150 roebel op, een wollen deken 1.000 roebel. Ik wil de lezer niet het water om de tanden brengen door op te sommen welke heerlijkheden – voor ons voorlopig nog onbereikbaar – er voor geld te koop waren, maar geef liever een paar prijzen van levensmiddelen, die in het voorjaar van 1945 in Czernowitz op de vrije markt moesten worden betaald. Bij sommige artikelen vermeld ik tussen haakjes de prijzen omstreeks dezelfde tijd in Odessa, waaruit men zal zien hoe die nog uiteenliepen:

bruinbrood	50-60 R per kilo (90 R)
witbrood	90-100 R per kilo (120-140 R)
boter	120-130 R per kilo (200-230 R)
suiker	200 R per kilo
appelen	40-50 R per kilo
gebakjes	10-15 R per stuk
eieren	3-5 R per stuk

In de staatswinkels voor levensmiddelen was de prijs voor bruinbrood 1 R per 2 kilo, voor suiker 3 R per kilo. Men ziet dat het verschil zeer groot is. Ieder begrijpt dat ook het leven in de Sovjet-Unie sober geworden is. Men was echter algemeen van mening dat het gemiddelde loon voor geschoolde arbeid, welke 300 R per maand bedroeg, te laag was om van te leven. Men probeerde dan ook er iets bij te verdienen. Onze vriendinnen moesten 's avonds nog menig japonnetje in elkaar flansen om niet tot armoede te vervallen.

De oorlog drukt zijn stempel op de stad

Al was er in de stad geen schade, aan het stadsbeeld was toch wel te zien dat er oorlog was. Allereerst door het zeer grote aantal soldaten, maar helaas ook door het grote aantal oorlogsverminkten. Ik heb reeds verteld dat ook vrouwen meevochten en dus bevonden zich onder de verminkten ook vrouwen. Een meisje in uniform op krukken is een uitermate pijnlijk gezicht.

Op een paar plaatsen in de stad had de overheid op een groot houten bord de kaart van Europa laten schilderen waarop het front met kleine vlaggetjes werd aangegeven. Natuurlijk verheugden wij ons over het steeds verder doordringen van de geallieerde legers in Duitsland, maar wij zochten steeds naar dat kleine stukje land in het Westen waar de Duitsers zich hardnekkig handhaafden. Het radionieuws werd elke dag door grote luidsprekers uitgezonden, maar wij konden het niet verstaan. Gelukkig verscheen er, naast de Russische kranten, nog een Roemeense krant, die met enige moeite kon worden ontcijferd.

Op een van deze dagen werd de dood van president Roosevelt bekendgemaakt. De kleine rode vlaggetjes, met sikkels en hamers, die de Russen aan de deurpost bevestigden, kregen een kleine zwarte wimpel. Ook de Russen eerden deze grote dode.

In de bioscopen draaiden hoofdzakelijk Russische films, al kon men er ook wel van Amerikaanse genieten. Er waren vier bioscopen, die overeenkomen met dergelijke inrichtingen bij ons in een kleine provinciestad. De plaatsen kostten 2-7 roebel, zoals men ziet waren er dus rangen. Ik heb er verschillende films gezien, onder meer een revolutionaire propaganda-film, waarschijnlijk bestemd voor de nieuwverworven gebieden. Het was een prachtige film met zeer suggestieve opnamen. Maar er draaide ook een door en door burgerlijke liefdesgeschiedenis van een onderwijzeresje met twee officieren van het Rode Leger, waarbij de een zijn been moet verliezen om het meisje te krijgen. Natuurlijk ontbrak het happy end niet.

Veel plezier heb ik echter gehad van een film gespeeld door kinderen en bestemd voor kinderen. Deze film begint met een beeld van een door de oorlog geteisterde stad. Vóór de deur van een huis staat een meisje van een jaar of tien met een alleraardigst piekergezichtje, zoals kinderen op die leeftijd dat kunnen hebben. In de verte probeert een aanplakker in de storm een biljet op de muur te plakken, maar het lukt hem niet. De wind neemt de plaat mee en brengt hem voor de voeten van het meisje. Ze pakt de plaat op, vouwt hem open en bekijkt met belangstelling de inhoud. Hij bevat een opwekking tot de jeugd om de ouderen in deze moeilijke tijd bij te staan. Daarmee is het onderwerp van de film gegeven. Geen verheerlijking van de oorlog noch enig wraakgevoel is er in deze film te vinden, maar de dagelijkse zorgen en moeilijkheden van de Russische vrouw achter het front, die door hulpvaardigheid van het kind zo verlicht kunnen worden. Deze film was helemaal niet zoet, maar pittig en vol afwisseling en wekte bij de kleine toeschouwertjes nu eens een lach, dan weer een traan op. Ik hoop van harte dat men ook in ons land van de grote mogelijkheden die de film biedt om onze jeugd tot gemeenschapszin op te voeden een ruimer gebruik gaat maken.

Een avond in een staatsrestaurant

De grotere staatsrestaurants waren eigenlijk voor ons verboden terrein, maar men liet er ons altijd toe. Menige gezellige avond hebben wij daar gesleten. De bediening is er niet zo zorgvuldig als wij dat gewend zijn, maar toch zeer behoorlijk. Er kwamen natuurlijk veel soldaten (ook vrouwelijke) en er werd een stevige borrel gedronken. Op het gedrag van deze mannen en vrouwen viel naar mijn mening niets aan te merken. Er werd muziek gemaakt en gedanst. Moderne dansen werden afgewisseld met oude Russische solodansen. Er werd ook gezongen en men was luidruchtig. Een vergelijking met onze gewoonten zou stellig niet in het nadeel van de Russen uitvallen.

Hoe ongedwongen de verhouding tussen officieren en minderen was, bleek ons ook daar steeds weer. Aan ons tafeltje kwam op een avond een soldaat zitten. Uit zijn zak haalde hij een fles wijn en een paar augurken (wonderlijke combinatie). Nadat hij wat eten besteld had en zijn augurken in stukken had gesneden, bemerkte hij naast ons drie officieren met de rang van kapitein. Ongedwongen bood hij hun een paar stukken augurk aan, hetgeen door hen even ongedwongen werd geaccepteerd. Daar wij hem aan een kurkentrekker hielpen om zijn fles te ontkurken, liet hij een paar theekopjes aanrukken (glazen waren er niet) en schonk ze vol kostelijke wijn. Hij had een boek bij zich. En omdat ik graag weten wilde wat er gelezen werd, vroeg ik hem het boek even te mogen inzien. Het bevatte een verhandeling over de communistische beginselen. Tegenover de titelpagina de onvermijdelijke foto van Stalin. Hij waardeerde mijn belangstelling door de foto eruit te scheuren en er een opdracht achter te schrijven. Een paar dagen later vertaalden onze vriendinnen uit de Ulica Lenina voor mij:

‘Gedenk de socialistische Sovjet-Unie en zijn grote leider Stalin, aan wie gij leven en vrijheid te danken hebt.’

De stad gaat er onbehaaglijk uitzien

De beeltenis van Stalin vervolgde ons in deze stad overal. Zonder uitzondering is er een te vinden in alle etalages. Bovendien komt zijn naam voor in alle spreken, die op pleinen of muren zijn aangebracht.

Elke dag zagen wij nu auto's volgeladen met mensen naar de Roemeense grens rijden en de stad begon er onbehaaglijk uit te zien. Vele winkels bleven gesloten, de etalages met luiken beschermd. Wij begonnen ons al af te vragen wie eerder uit deze stad zouden vertrekken, onze vriendinnen of wij. Na een verblijf van drie weken kwam het bevel om ons klaar te maken voor de reis naar Odessa zo onverwacht en op zulk een onmogelijk uur, dat wij niet eens afscheid konden nemen. Maar in zo een kleine stad is een dergelijke gebeurtenis natuurlijk spoedig bekend, zodat wij op weg naar het station onze vriendinnen toch nog de hand konden drukken. Voor wij echter de kazerne verlieten, beleefden wij nog een klein drama. Verschillende civiele arbeiders waren in gezelschap van hun Duitse vrouwen. De Russen weigerden deze vrouwen te laten vertrekken tenzij de betrokkenen door papieren konden aantonen dat zij wettig gehuwd waren.

Het pleit voor de Hollandse trouw dat deze mannen zich niet van hun vrouwen lieten scheiden toen bleek dat de Russen hun standpunt niet wilden prijsgeven. Ongeveer vijf Nederlanders bleven vrijwillig in Czernowitz achter. Of zij ons land inmiddels bereikt hebben, is mij niet bekend.

Veel meer indruk maakte op ons echter het feit, dat de kleine Vera geen verlof kreeg verder te reizen. Of haar Nederlandse nationaliteit niet vaststond of dat de Russen haar niet als tolk wilden missen, weet ik niet. Tranen noch smeekbeden konden haar helpen en ook de vele pogingen van onze kant om de Russen te bewegen het door hen ingenomen standpunt te herzien, hadden geen succes. Terwijl wij in het donker naar het station marcheerden, hoorden wij het hartstochtelijk snikken van het kind, dat zonder vrienden in Czernowitz achterbleef.

VI

Odessa in het voorjaar van 1945

Na een vijfdaagse reis, zonder schokkende gebeurtenissen, bereikten wij Odessa. De tocht was, ten gevolge van het slechte weer, zeer vermoeiend omdat het onmogelijk was in de lekkende wagons te slapen. De verstrekking van voedsel was echter beter geregeld dan op het traject Kattowitz-Czernowitz. De Russische officier, die als transportleider meeging, was ons goed gezind. Hij sprak bovendien een beetje Hollands dat hij van zijn buurman in Moskou, een Nederlandse ingenieur, had geleerd. Wij reisden door Bessarabië naar Mohilew-Podolsk aan de Dnjestr en vandaar naar de grote spoorlijn die West-Europa met Odessa verbindt.

Wij reisden nu op oud Russisch grondgebied. Vanuit onze wagons bewonderden wij het ‘Land van de zwarte aarde’, met zijn onafzienbare, goed onderhouden akkers. De dorpen zagen er welvarend uit, welvarender dan op het vroegere Roemeense gebied. Elk dorp had een groot stenen gebouw. Veel oorlogsschade was in deze gebieden al hersteld en het spoorwegverkeer functioneerde normaal.

Onze stemming was erg gedeprimeerd toen wij in Odessa uitstapten en in een koude motregen onze kwartieren opzochten. De tocht erheen – een wandeling van ongeveer zeven kilometer over deels onbegaanbare wegen – was evenmin in staat ons op te monteren. Kan men zich iets troostelozers indenken dan een gebombardeerde havenwijk? De haveloze opslagplaatsen, afgewisseld door open vlakten, de modderige rangeerterreinen, het zag er in de prille ochtend allemaal troosteloos uit. Onze stemming klaarde wat op toen wij het doel van onze tocht bereikten. Het was een prachtig, modern gebouwd sanatorium, in een goed onderhouden tuin, op 500 m van de Zwarte Zee. Dit zou onze verblijfplaats zijn. In een ander gebouw op hetzelfde terrein lagen bevrijde Engelse krijgsgevangenen. Fier wapperde van de toren de *Union Jack*, waarbij onze eigengemaakte vlag maar sober afstak.

Het was erg jammer dat ons direct bij aankomst officieel werd meegedeeld dat wij waarschijnlijk nog dezelfde avond, maar in elk geval binnen een week zouden worden ingescheept om gerepatrieerd te worden. Het was een psychologische fout. De vijf weken die wij ten slotte in Odessa moesten wachten, duurden daardoor voor velen te lang. Het ongedisciplineerde optreden van de Nederlandse groep kan hierdoor voor een deel worden verklaard. Voor een deel slechts.

Dat geen enkele Nederlandse instantie zich om ons bekommerde – wij vormden inmiddels een groep van ongeveer 1000 man – was een andere factor. De Engelsen en Amerikanen hadden hun eigen Rode Kruis. De Fransen kregen, zij het met moeite, een verbindingsofficier in de intergeallieerde repatriëringsraad. Met deze grote landen konden wij Nederlanders ons natuurlijk niet vergelijken. Toch was het pijnlijk voor ons als de Fransen namens hun regering werden toegesproken en – behalve de toestanden in het vaderland – de repatriëring werd besproken, zodat iedere Fransman wist waar hij aan toe was. Dan voelden wij ons als stiefkinderen die onwetend gehouden worden.

Met de Belgen konden wij ons natuurlijk wel vergelijken. Zij kregen van hun regering een wagon levensmiddelen om het menu in overeenstemming te brengen met hun eetgewoonten. Luxe was dat niet. Het eten dat ons werd verstrekt, was weliswaar voldoende, maar voor de meeste van ons onverteerbaar. Zeker 60% van onze mensen leed aan darmstoornissen. In een van onze pessimistische stemmingen zonden wij daarom een telegram aan onze ambassadeur in Moskou: wij werden bedankt voor de inlichtingen en we behoeften ons nergens zorgen over te maken. Wij zouden gerepatrieerd worden.

Het Engelse Rode Kruis zorgt voor ons

Geheel vergeten werden we niet. Het Engelse Rode Kruis bezorgde ons elke dag 20 sigaretten en een plak chocolade. Op bijzondere dagen, zoals de verjaardag van prinses Juliana en bij de capitulatie van Duitsland, kregen we een pakket met vele heerlijkheden. Waar de Russen ons ook onderbrachten – we waren in vijf weken minstens vijf keer verhuisd – *the lady of the Red Cross* wist ons altijd met haar bestelwagentje op te sporen. Zelfs toen wij in een gehucht 20 kilometer buiten Odessa gehuisvest waren, kwam ze ons regelmatig opzoeken. Dan reed ze met een behendige zwaai het terrein op en stapte met een zonnig gezicht uit haar auto om de lekkernijen uit te laden.

De behandeling die wij hier van de Russen ondervonden, was uitstekend. Natuurlijk was ook in het sanatorium niets van een inventaris te bespeuren, maar we kregen strozakken om op te slapen. Op het terrein was in tenten een badhuis ingericht. Een auto leverde heet water en een andere auto was ingericht voor het ontluisen van kleren en dekens. DDT was de Russen toen nog niet bekend. Douchen kon men zo vaak men maar wilde, doch eenmaal per week was verplicht. Bij elk bad werd nieuw ondergoed verstrekt van ongebleekt katoen. Hiervoor moest de ontvanger echter een handtekening plaatsen.

Er waren voldoende militaire artsen aanwezig, allen jonge meisjes van nauwelijks 25 jaar. Ze deden hun werk met veel ambitie. Van elk ziektegeval

werd nauwkeurig aantekening gehouden, maar een dieet, dat vaak zo hard nodig was, werd niet verstrekt. De kampcommandant bood reeds de eerste avond een cabaretvoorstelling aan waarin artiesten van de Opera Odessa optraden met zang en dans. De voorstellingen stonden op artistiek hoog peil en de artiesten werden dan ook terecht luid toegejuicht.

Zenuwachtige stemming in het kamp

Moeilijkheden ontstonden doordat we dag in dag uit in alarmstemming werden gehouden om ingescheept te worden. Zo werden sommigen die niet gebaad hadden, 's nachts opgetrommeld om te baden omdat ons vertrek op handen was. Niemand durfde onder deze omstandigheden het kamp te verlaten en er ontstond een nerveuze stemming, omdat die inscheping uitbleef. Enkelen vonden de weg naar de stad, verkochten wat ze nog bezaten en bedronken zich. Wat eerst uitzondering was, werd regel. Voor 10 kopeken bracht de tram ons in 20 minuten naar het centrum van de stad.

Het sanatorium lag aan de Arcadia, een prachtige boulevard, op ongeveer 500 meter evenwijdig lopend aan de kust. Langs de Arcadia lagen de paleisachtige villa's, omgeven door grote, goed onderhouden tuinen. Deze villa's met hun koetshuizen en bediendenwoningen verhaalden nog van het leven van de bevoorrechte klasse in het tsaristische Rusland. Nu waren de villa's ingericht als sanatoria, botanisch museum, bioscopen of soldatenverblijven. Deze boulevard was ongeveer vier kilometer lang en zeer goed bestraat. Hij had behalve een trambaan ook nog een wandelpad. Zijlanen leidden naar zee, waar men een schitterend gezicht had op de baai.

In de binnenstad maakten wij allereerst kennis met de markt, waar wij onze laatste spullen verkochten voor wittebrood en boter. De markt was goed georganiseerd en voor het grootste gedeelte overdekt. In twee enorme hallen waren de levensmiddelen ondergebracht waarbij men ervoor gezorgd had dat dezelfde artikelen bij elkaar te koop waren. Alle artikelen waren geprijsd en het was gewoonte eerst te proeven voor men kocht, hetgeen met veel zorg en overleg geschiedde. Alle mogelijke levensmiddelen waren verkrijgbaar, zelfs chocolade, sinaasappelen en citroenen. Men kon ook op de markt eten of bier en limonade drinken, hetgeen betrekkelijk goedkoop was. Zelfs ijs kon men er eten, maar dat was erg duur.

Wat mij steeds verbaasde was dat deze markt dagelijks door duizenden mensen werd bezocht. Hoe dit te rijmen viel met de arbeidsplicht is mij nooit duidelijk geworden. In het algemeen kon men vaststellen dat textiel goedkoper was dan in Czernowitz, voedsel daarentegen duurder. Aangezien wij textiel moesten verkopen om levensmiddelen aan te schaffen, was dat voor ons een bittere teleurstelling. In het algemeen liepen de mensen goed doch eenvoudig gekleed rond. Ondanks de confectiekleding zagen de vrouwen er toch goed verzorgd uit. Velen liepen met bloemen. Vooral witte en paarse seringjes zag men er in die tijd van het jaar veel. Voor mij is Odessa verbonden met de geur van deze heerlijke bloemen.

Op de tram zag men vaak jonge meisjes, meestal verdiept in een of ander boek. Veel van deze boeken in de Engelse taal. Ze zagen er vrolijk en goed gevoed uit. Dat kon men niet altijd zeggen van de conductrices, die vaak niet zo jong meer waren en elke dag een hopeloze strijd voerden met de schooljeugd die probeerde gratis te reizen. Mopperend en duwend zochten de conductrices tijdens het spitsuur hun weg door de propvolle wagens.

Rusland viert de capitulatie van Duitsland

Met bloemen, vlaggen en optochten werd het 1 mei-feest gevierd en met wodka en een decreet van Stalin de capitulatie van Duitsland. 's Avonds vershoten de soldaten hun lichtspoormunitie en lichtkogels. Van enthousiasme was nergens iets te bekennen. Bovendien werd de capitulatie twee dagen te laat bekendgemaakt. De pessimisten onder ons zagen hierin een nieuw bewijs van de slechte verstandhouding tussen de Russen en hun bondgenoten. Wij hoefden er niet aan te denken – zo beweerden de pessimisten – dat wij ons vaderland ooit terug zouden zien. Voor we aan de beurt zouden zijn om gerepatrieerd te worden, zo meenden zij, zou een oorlog met Rusland losbreken en als krijgsgevangenen zou een rampzalig lot ons deel zijn.

Ik vermeld het – niet omdat het zo belangrijk is – maar om aan te tonen dat psychologische factoren van evenveel belang zijn als politieke. Men moet ook bedenken dat in de voorafgaande jaren de grootste pessimisten nog te optimistisch waren geweest. Steeds was de weg die wij moesten gaan langer dan we durfden te hopen, de feiten harder en de tegenstander meedogenlozer. Hoe zouden wij bij het einde van de oorlogshandelingen kunnen geloven in een tijdperk van ongestoord herstel? De ramp was een gewoon verschijnsel geworden. Zelfs toen wij ingescheept waren en over de Middellandse Zee voeren, lieten de pessimisten van zich horen. Natuurlijk speelde toen het Russische vraagstuk geen rol meer, maar nu waren het de epidemieën die in Holland waren uitgebroken en de kindersterfte. Zo deed het gerucht de ronde dat wij niet naar Nederland zouden gaan, maar naar Engeland om daar voorlopig in kampen te worden ondergebracht tot de toestand in Nederland zou zijn opgeklaard.

Er waren in Odessa betrekkelijk veel Engelssprekende Russische officieren. Als wij met hen over de 'komende botsing' spraken, begrepen ze ons niet en haalden hun schouders op. Bij mijn terugkomst in Nederland bleek dat vele mensen in een aanval van Rusland op West-Europa geloofden, omdat zij veronderstelden dat de grote overwinningen van Rusland hen naar het hoofd gestegen waren. Van enig meerderwaardigheidsgevoel bij de Russische officieren was echter in het geheel geen sprake. Deze Russische officieren wisten immers beter dan wie ook hoe groot het aandeel van de Amerikaanse industrie was geweest in de Russische overwinningen. Hun houding tegenover de Amerikaanse en Engelse officieren – en zelfs tegenover ons – was eerder bescheiden. Als ik dacht aan de enorme verwoestingen in West-Rusland en hoe men onmiddellijk na de capitulatie begon te herstellen en te repareren, dan kon ik aan deze wilde geruchten geen geloof hechten.

De bevrijding van Nederland

De bevrijding van ons vaderland werd plechtig door ons gevierd. Het waren de Engelse officieren die zich haastten ons de blijde tijding te brengen. De harmonica's werden naar buiten gehaald en plechtig klonk aan de kant van de Zwarte Zee het Wilhelmus. Een bevrijde Nederlandse officier hield een korte rede en onze gedachten waren in het verre Nederland, waar feestvreugde moest heersen om de herwonnen vrijheid en droefheid om de velen die deze dag niet hadden mogen beleven.

Het is niet doenlijk – en ook niet interessant – alle avonturen te vermelden die wij in Odessa beleefden. We verhuisden veel en onze huisvesting werd hoe langer hoe bescheidener. Ten slotte kwamen we terecht in een dorp met een onuitsprekelijke naam, door de Duitsers tijdens hun hoogtijdagen kenmerkend *'Lustdorf'* genoemd. Daar woonden hoofdzakelijk vissers die in ruil voor een paar sigaretten en wat chocolade wel een visje aan het staatsbedrijf wilden onttrekken.

We zuiveren onszelf

Op bevel van de Russen vormden we een 'zuiveringscommissie' die zijn werk snel deed. In korte tijd vonden we in ons midden een paar SS-mannen en mannen die vrijwillig naar Duitsland waren gegaan. De vrijwillige arbeiders mochten we mee naar Holland nemen waar wij ze aan de autoriteiten hebben overgegeven. De Russen ontfermden zich over de SS-mannen en die hebben wij natuurlijk nooit weer gezien.

Als wij niet moesten 'zuiveren' of verhuizen, lagen wij op de ongeveer 15 meter hoge kust en keken verlangend uit over het water, wachtend op het schip dat ons naar Nederland zou voeren. Soms daalden we af naar het smalle strand en fantaseerden dat wij in Scheveningen waren of in Zandvoort. 's Avonds wandelden we naar de kreek, waar een grote boerderij stond en luisterden naar het welluidende gezang van de boerenmeisjes die de koeien verzorgden.

We worden ingescheept

Maar eindelijk kwam dan toch onze grote dag. Onze optocht in de vroege lenteavond trok veel belangstelling in Odessa. Langs de machtige trappen, bekend uit de film 'Potemkin', daalden we af naar de met hekken afgesloten en stevig bewaakte haven. Pakhuizen en kaden waren overladen met Amerikaanse kisten. Bij het aan boord gaan vond nog een strenge controle plaats door Russische officieren. Het was volstrekt onmogelijk om clandestien aan boord te komen.

De Monowai (vliegende wind) van de P&O line, als troepentransporteur ingericht, zou 2000 Fransen en bijna 1000 Nederlanders naar hun vaderland terugbrengen. De organisatie aan boord was voortreffelijk en de houding van de Engelse bemanning kameraadschappelijk. De tocht was verrukkelijk na al de spanning waaraan we blootgestaan hadden. Maar het was geen vakantietocht. Ieder was in zijn eigen gedachten verdiept in wat hem te wachten zou staan bij terugkomst in het vaderland. Sommigen wisten al dat ze hun vrouwen en kinderen verloren hadden, sommigen waren onwetend.

In deze labiele stemming liet de Nederlandse consul-generaal in Constantinopel de balans naar de verkeerde kant doorslaan. Terwijl wij voor deze prachtige stad voor anker lagen om water te tanken en onze ogen uitkeken naar de duizenden lichtjes die in de vroege avond ontstoken werden, naar de slanke minaretten die als prachtige silhouetten zich aftekenden tegen het laatste licht aan de hemel, kwam de consul aan boord met de laatste exemplaren van het in Londen gedrukte Vrij Nederland. Daarin lasen we gruwelijke berichten over Nederland, over de duizenden slachtoffers die door honger waren omgekomen enz. De bladen die een aantal dagen circuleerden, ontmoedigden ons volkomen. Zij werden de oorzaak van vele geruchten die ik hiervoor al heb verteld. Ik probeerde me over te geven aan de prachtige aanblik van de Dardanellen, de Griekse archipel, de Straat van Messina en waarschijnlijk nog meer aan het spel van zon, lucht en water. Terwijl de boot onverstoord zijn weg vervolgde, verwerkte ieder op zijn eigen manier de verschrikkelijke dingen die met ons gebeurd waren.

Hoe dichterbij Frankrijk naderden, hoe nerveuzer de Fransen aan boord werden. Velen van hen waren al sinds 1940 in krijgsgevangenschap. Zij droegen bijna allen een blauw-wit-rode armband met het Lorraineteken⁶ van De Gaulle. De nacht voor onze aankomst in Marseille brachten zij wakende door. In de prille ochtend stonden de meeste van hen met tranen in de ogen naar de bergachtige kust te kijken, zwijgend omarmden zij elkaar zonder een woord te kunnen uitbrengen. Ook vele Hollanders werden door hun ontroering meegesleept. Nadat de formaliteiten waren vervuld, stoomden wij langzaam door de verwoeste haven langs talloze wrakken en passeerden een groot Amerikaans schip met Duitse krijgsgevangenen.

Ik zocht een plaatsje bij de bemanning op het bovenste dek. De aanblik die de kade bood was onvergetelijk. Een militair muziekkorps, een erewacht, autobussen, filmauto's, tientallen mensen die bedrijvig heen en weer liepen en, als een beeld van hoop, een jonge Franse vrouw met een grote, goudomzoomde *tricolore* voorzien van het Lorraineteken in de witte baan. Nauwelijks was de loopplank uitgelegd of het muziekkorps speelde de 'Marseillaise', het 'Wiens Nederlands Bloed' en het 'God save the King'. Er volgde een toespraak tot de Fransen en ten slotte sprak een jonge vrouwenstem de ontroerende woorden:

'Nederlanders, welkom op Franse bodem.'

Allereerst gingen de zieken van boord. Ambulances reden af en aan. Zelfs de zieken richtten zich op om hun geliefde vlag te salueren, meisjes bestrooiden hen met bloemen. De Nederlanders, hoe stijf en onbeholpen ze zich vaak gedragen, werden door het enthousiasme meegesleept en wij groetten de vlag als volmaakte soldaten. De bevolking van Marseille, die in de zomer van 1940 vol ontroering de vaandels van het verslagen Franse leger naar Afrika had zien overbrengen, ontving thans in overwinningssroes de verloren zonen met bloemen, muziek en gejuich.

⁶ Het Lorrainekruis is een bekend symbool, dat onder meer gebruikt werd door de Vrije Fransen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Men heeft de Duitsers wel eens de beste organisatoren van Europa genoemd, maar wat de Fransen die dag presteerden, kon door geen enkele natie overtroffen worden. In korte tijd was ieder van boord. Niemand hoefde te lopen, want er waren voldoende autobussen om ons naar een groot gebouw te brengen, niet ver van de haven gelegen. Wij passeerden Duitsers met grote letters P W⁷ op hun rug die onder leiding van Senegalezen aan het werk waren.

Voor wij echter het gebouw konden binnengaan, vonden wij een groot aantal vrouwen die met foto's in de hand inlichtingen trachtten te krijgen over hun mannen of zonen. De meeste van hen droegen zwarte kleren en zij stonden als een schaduw in de zonnige straat. Te midden van de golvende feestvreugde toonden zij ons de prijs die Europa had moeten betalen voor zijn vrijheid. Met de foto van hun man of zoon in de opgeheven hand, vroegen zij: 'Hebt u hem gezien? Hebt u hem gekend?' Hoe vaak moet een vrouw dezelfde vraag gesteld hebben voor zij hem zo toonloos en zonder enige hoop kan uitspreken?

In het gebouw was alles voortreffelijk geregeld. Eten en drinken waren in overvloed voorhanden. Gefrankeerde briefkaarten werden uitgedeeld om naar huis te schrijven. Nadat we wat gegeten hadden en een beetje uitgerust waren, begon onze tocht langs de tafeltjes. We werden geregistreerd, politiek getest, medisch gekeurd, tanden en kiezen gecontroleerd, ontluisd indien dat nodig was, geröntgend, voorzien van een identiteitsbewijs met vingerafdruk, we kregen een reiskaartje naar huis, honderd franc zakgeld plus een Rode-Kruispakket. Dat alles gebeurde in de kortst mogelijke tijd, zonder geschreeuw en met een rust en een élégance die elke organisatie tot eer gestrekt zou hebben. Daarna werden we op vrachtauto's geladen en over de verschillende restaurants van de stad verdeeld, waar we gratis een warme maaltijd kregen, rijkelijk besproeid met rode of witte wijn. Ten slotte werden we overal weer vandaan gehaald en in een vreemde stemming naar het station gereden.

Het was inmiddels nacht geworden en vrij koud. Terwijl wij enige uren wachtten op onze trein, koelden wij langzamerhand wat af. Ten slotte stapten we vermoeid en zwaar van gedachten in de trein die ons door heel Frankrijk en België naar Tilburg zou voeren. De tocht door Frankrijk was een zegetocht. De trein vervoerde namelijk ook gerepatrieerde Fransen. We stopten daarom praktisch bij elk station. De aankomst van deze vreemde trein was blijkbaar bekendgemaakt, want bij elk station waar we stopten stonden vrouwen met wijn, brood en kersen. Steeds meer Fransen verlieten de trein en soms waren we getuige van een omhelzing om duizelig van te worden.

De aankomst in Nederland was niet een pakkend slot voor een zo lange en emotionele zwerftocht als wij achter de rug hadden. Daarom zullen we er hier maar over zwijgen. We vielen als groep uit elkaar, ieder alleen gelaten met zijn problemen. Ik vond mijn vrouw en kinderen ongedeerd terug, maar velen waren niet in deze omstandigheid en voor hen zou het erg moeilijk zijn om de weg terug te vinden. Voor sommigen vrees ik dat die weg niet bestaat.

⁷ Prisoners of War.

HOOFDSTUK 3

Kernplan Amersfoort: de basis van de naoorlogse stad

Jo was al eind januari door de Russen bevrijd en pas eind mei zag hij eindelijk zijn vaderland terug. In die vier maanden was hij fysiek enigszins hersteld, maar het land waarnaar hij terugkeerde was nog volledig in shock. Enerzijds heerste er een euforische stemming, anderzijds likte men de diepe wonden van vijf jaar bezettingstijd. De meest verse wonden dateerden van de Hongerwinter, waarin het openbare leven volledig gedesintegreerd was.

Hij werd geïnterneerd in een repatriëringskamp in Tilburg. Men hield hem en de anderen vast, omdat de autoriteiten meenden dat het zopas bevrijde Nederland van boven de rivieren nog niet klaar was om een grote groep gedeporteerden te ontvangen. Hij wist niet of hij zijn gezin in Amersfoort nog wel zou aantreffen en in wat voor toestand, en het thuisfront in de Lombokstraat verkeerde in net zo'n grote onzekerheid. Voortdurend keerden mensen terug uit de kampen, uit de gevangnissen of uit de Arbeitseinsatz. Menigeeen ontving ook via het Rode Kruis een levensteken, maar Ali en de kinderen hoorden helemaal niets. Langzaamaan werd duidelijk dat verreweg het grootste deel van de naar het oosten weggevoerde joden nooit meer terug zou keren.

Bij het voormalige concentratiekamp Amersfoort kwamen groepjes ex-gedeporteerden aan die daar van het Rode Kruis hulp kregen om hun reis naar huis te vervolgen. Hans en Kees Koopman liepen regelmatig naar Laan 1914 om te vragen of er iemand van de aangekommenen iets wist over hun vader. Hadden ze hem ergens gezien? Hadden ze iets over hem gehoord? Leefde hij nog?

Jo had verschillende malen geprobeerd een levensteken te geven. Hij had via het Poolse Rode Kruis een brief geschreven vanuit Kattowitz en door het Franse Rode Kruis een telegram vanuit Marseille laten sturen. Beide berichten arriveerden pas maanden na terugkomst, zoals ook het briefje dat Jo bij Zwolle uit de trein naar Auschwitz had gegooid. Zelfs boodschappen die hij via zijn vrienden uit Eindhoven had gestuurd, waren niet aangekomen.

Na een paar dagen niets doen en wachten in Tilburg, vond Jo het genoeg geweest. Op 1 juni, de tweede verjaardag van zijn dochttertje Mieke, probeerde hij een lift te bemachtigen, maar dat lukte niet. Pas een dag later, op 2 juni was het zover. Vanuit Tilburg ging hij met een behoorlijke omweg, omdat alle bruggen over de grote rivieren kapot waren, via Nijmegen en Arnhem naar Amersfoort. De vrachtauto stopte bij de ingang van het kamp. Hij stapte uit, op vijf minuten van zijn huis.

Juist op dat moment kwamen Hans en Kees aanrennen. Terwijl hij met Kees aan zijn hand huiswaarts liep, rende Hans naar huis om zijn moeder te waarschuwen dat vader eraan kwam. Zo vond het eerste weerzien plaats midden op straat, te midden van vrienden en burens.

*Feestelijke optocht met muziek in de week na de terugkeer van Jo Koopman.
De foto is genomen in de Lombokstraat richting de Madoerastraat.
[Familiearchief]*

De gemeenteraad van Amersfoort was in 1941 voor het laatst bijeengekomen; na de bevrijding in mei 1945 moest er dus een nieuwe gemeenteraad geïnstalleerd worden. Maar zo snel na de bevrijding kon er geen sprake zijn van nieuwe verkiezingen. Daarom moest er via een speciale procedure een nood-gemeenteraad komen met 31 raadszetels.

Bijna de helft van de 93 kandidaten had in de illegaliteit gezeten. Ook voor Jo Koopman was er een plaatsje ingelast. Doorslaggevend voor die aanwijzing was zijn rol in het verzet: 'onderduikershulp' stond op de groslijst bij zijn naam vermeld.

Het werd een ingewikkelde verkiezingsprocedure, en na meerdere kiesrondes werd Jo uiteindelijk in de nood-gemeenteraad gekozen. Deze werd op dinsdag 27 november 1945 geïnstalleerd.

Er lag een enorme herstelopgave: er was sprake van een onoverzienbare woning-nood, scholen en andere openbare gebouwen waren zwaar verwaarloosd, wegen en bruggen beschadigd en de natuur was kaalgekap.

In dat gemeentebestuur maakte Koopman razendsnel carrière. Anno 1945 stond hij in de hiërarchie van de toenmalige SDAP (in 1946 ging de partij op in de nieuwe Partij van de Arbeid) zeker niet bovenaan. Onbetwiste leider van de partij was Berent Noordewier, op ruime afstand gevolgd door Herman Huslage, die tijdens de oorlog als plaatselijk leider van de spoorwegstaking op de voorgrond was getreden. Noordewier trad toe tot het nieuwe college van burgemeester en wethouders.

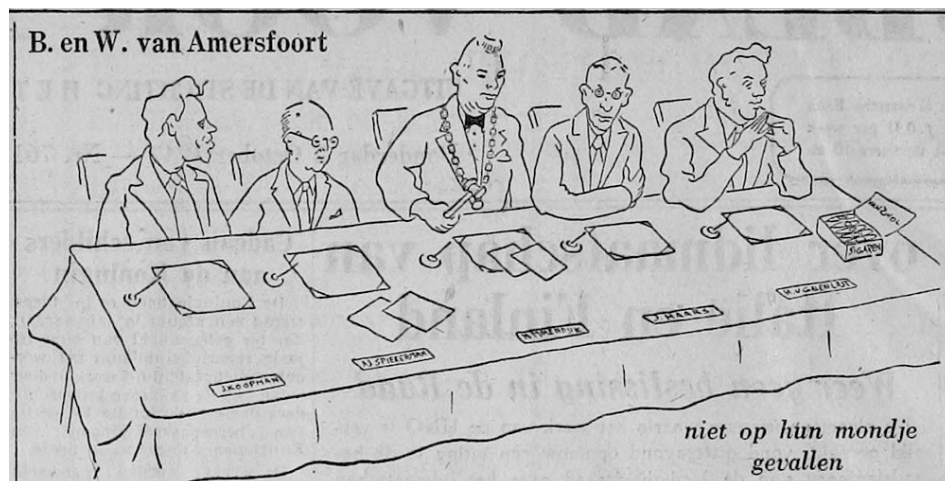
In de zomer van 1946 verdwenen de beide sterkhouders van het politieke toneel. Noordewier werd lid van Gedeputeerde Staten in de provincie Utrecht en Huslage werd directeur van de SCW, de Stichting Centrale Woningzorg.

Jo Koopman schoof op in de rangorde en werd aangewezen als vervanger van Noordewier. Op 9 juli volgde zijn benoeming tot wethouder. De in Amersfoort volstrekt onbekende Hermen Molendijk, die zich als wethouder in Groningen een daadkrachtig bestuurder getoond had, werd de eerste sociaaldemocratische burgemeester van Amersfoort. Hij had, net als Jo Koopman, een verleden in de A.J.C.

Vanaf het begin moet het geklikt hebben tussen de nieuwe burgemeester en de nieuwe wethouder. Half oktober 1946 bezocht Molendijk voor het eerst de stad. 's Ochtends werd hij vriendelijk door alle wethouders ontvangen, maar 's middags ging hij alleen met Jo en Ali Koopman op stap: eerst een gezamenlijke lunch in restaurant De Witte en daarna een kennismakingstochtje door de stad.

Officieel begon Molendijk op 1 november 1946 als burgemeester van Amersfoort. Op 5 november werd hij in de raad geïnstalleerd. Zo was op dat moment het viertal compleet, dat Amersfoort door de wederopbouw zou leiden: burgemeester Hermen Molendijk en de wethouders Jo Koopman (van Openbare Werken, Sociale Zaken en Huisvesting), KVP'er Antoon J. Spiekerman (Onderwijs en Gezondheidszorg) en CHU'er Hendrik van Galen Last (Financiën en Gemeentebedrijven). Die laatste vertrok overigens in 1949 naar de provincie als gedeputeerde en werd vervangen door Cees van Zwol.

Zo had anno 1946 het college in Amersfoort dezelfde politieke samenstelling als van voor de oorlog: de Partij van de Arbeid, KVP en CHU leverden de wethouders.

Dagblad voor Amersfoort, 2-10-1947. B en W van Amersfoort: v.l.n.r. wethouders Koopman (PvdA) en Spiekerman (KVP), burgemeester Molendijk, gemeentesecretaris Haars en wethouder Van Galen Last (CHU).

Maar bij de gemeenteraadsverkiezingen van 26 juli 1946 nam de stad een afslag naar links. De SDAP/PvdA (11 zetels) en de CPN (4 zetels) haalden samen 45,5% van de stemmen. Die keuze zou zich een aantal jaren ook vertalen in het gevoerde beleid, waarbij de gemeente op allerlei terreinen het voortouw nam en niet wachtte op initiatieven uit het bedrijfsleven. De wederopbouw vroeg om een strakke voortvarende regie en om bestuurders die aan wilden pakken.

Aan deze draai naar links kwam echter al na drie jaar een einde. Bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen in 1949 werden de vooroorlogse verhoudingen in Amersfoort hersteld. De confessionelen wonnen – zij het nipt – hun meerderheid weer terug, dankzij zetelwinst van de CHU. De PvdA verloor een zetel, maar bleef wel ruim de grootste partij in Amersfoort. Wethouder Koopman, die als lijsttrekker de verkiezingen was ingegaan, keek een dag later in de krant tevreden terug.

De periode van wethouder Koopman werd dus gekenmerkt door een grote PvdA, die echter in toom werd gehouden door een nog groter confessioneel blok. Hierin was de KVP de grootste partij. Zo bestond er een zekere machtsbalans, die door niemand werd betwist.

Uit raads- en krantenverslagen uit die jaren valt af te leiden dat de leden van de gemeenteraad en het college van B en W over het algemeen vriendelijk en respectvol met elkaar omgingen. Uiteraard waren er meningsverschillen maar daar was ook ruimte voor, en er was geen sprake van coalitiedwang. De leden van de PvdA-fractie stonden niet slaafs achter hun wethouder, maar oefenden regelmatig kritiek uit op het college en op de eigen wethouder. Onvriendelijk werd het echter zelden.

Bij de installatie van de nieuwe gemeenteraad in november 1945 had Noordewier het belangrijkste probleem voor de komende jaren al aangestipt. ‘De woningnood is groot en zal helaas nog vele jaren als een ondragelijke last op de bevolking blijven drukken.’

Na de oorlog meldden zich allerlei groepen woningzoekenden, die in de voorgaande jaren hun woningen kwijtgeraakt waren of leeg hadden achtergelaten, waarna die door een ander gezin waren ingepikt. Allereerst waren er de gezinnen die tijdens de oorlog hun woning waren verloren door bombardementen. Dan waren er de joden, politieke gevangenen en krijgsgevangenen die uit hun gevangenschap terugkeerden. Ook de gedwongen tewerkgestelden (uit de Arbeitseinsatz) moesten soms opnieuw gehuisvest worden. En ten slotte waren er ook nog de vele ‘foute’ Amersfoorters die min of meer vrijwillig in Duitse dienst waren getreden, als soldaat of als arbeider. Hierbij voegden zich in de loop van 1945 ook nog mensen die uit Indië terugkeerden om daar de gewelddadigheden van de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog te ontvluchten. Al deze groepen mensen voerden als het ware een strijd om huisvesting.

Bij het begin van zijn wethouderschap ging Jo Koopman enthousiast en voortvarend van start. Aanvankelijk kwam hij met dwingende maatregelen.

In november 1946 maakte hij bekend dat alle gezinnen verplicht en zonder uitzondering leegstaande ruimtes moesten opgeven bij de gemeente, zodat die de kamers kon toewijzen aan woningzoekenden. Onderhands verhuren werd verboden, de gehele toewijzing moest via de gemeente lopen. Zijn credo werd: 'verdeling van de beschikbare woonruimte naar behoefte, niet op grond van het eigendomsrecht'. Dat betekende dus: zodra er maar enige plaats was, moesten er meerdere gezinnen in één huis.

Maar de wethouder stuitte in zijn daadkracht op de nodige tegenstand. Het beleid was radicaal, te radicaal. Want de volgende jaren werd de gemeente regelmatig door de rechter teruggefloten. Gezinnen die bezwaar maakten omdat zij hun woning niet ter beschikking wilden stellen aan woningzoekenden, maar daar zelf in wilden wonen of werken, werden door de rechter in het gelijk gesteld. Met als gevolg weer nieuwe uitzettingen en opnieuw een gang naar Bureau Huisvesting en het spreekuur van wethouder Koopman.

Vooraf wanneer er in een kapitale villa meerdere gezinnen gepropt waren, die na een rechtsgang plaats moesten maken voor één gezin – er zijn gevallen bekend van één weduwe, die drie gezinnen op straat liet zetten – leidde dat tot de nodige irritaties. Niet alleen bij de gezinnen die het betrof, maar ook bij de wethouder, die lang niet altijd begrip kon opbrengen voor de rechterlijke uitspraken.

Na de eerste rechtszaken liet hij zijn dwingende toon vallen en deed hij 'een beroep op de bevolking om indien verzoeken door de gemeente worden gedaan voor samenwoning, de deuren open te stellen. Laat men vooral de naastenliefde betrachten' (DvA 1-10-1947).

Er was maar één structurele oplossing: woningen bouwen.

De mogelijkheden voor woningbouw waren de eerste jaren na de oorlog evenwel beperkt. Het Rijk bepaalde hoeveel woningen een gemeente mocht bouwen. Veel gemeenten hadden bedenkingen tegen deze centrale sturing, maar in Amersfoort sloot dit beleid naadloos aan bij de opvattingen over de wederopbouw en de economie van de toenmalige Partij van de Arbeid, de partij van burgemeester Molendijk en wethouder Koopman. Koopman liet weleens zijn ongenoegen blijken over de geringe bouwopgaven die Amersfoort kreeg toegewezen, maar heeft nooit de centrale sturing en het planmatig werken ter discussie gesteld. Daar was hij immers zelf een groot voorstander van. Wel gaf hij dus meer dan eens aan dat hij ontevreden was over de afgegeven bouwopgaven. 'We krijgen inderdaad veel te weinig bouwvergunningen, maar in deze situatie doen we wat we kunnen; we kunnen geen ijzer met handen breken,' dat was doorgaans de teneur van zijn verweer.

De voortdurende stroom woningzoekenden die op het wekelijkse spreekuur van wethouder Koopman verschenen, veroorzaakte steeds meer een onwerkbare situatie. Daarom werd in 1949 in Amersfoort een administratieve oplossing bedacht die, aldus Koopman, voor het eerst in Nederland werd ingevoerd. Woningzoekenden mochten niet meer bij de wethouder langskomen, maar moesten zich bij het Bureau Huisvesting van de gemeente inschrijven. Via een

puntenwaarderingsysteem werd de urgentie en daarmee de plaats van het huishouden op de wachtlijst vastgesteld.

Tot en met 1953, het jaar dat Koopman als wethouder stopte, werden er in Amersfoort in totaal 2068 huizen gebouwd. Hiervan waren 1530 gemeentewoningen, 210 woningen in opdracht van sociale woningbouwverenigingen en 328 particuliere woningen. Die situatie wijzigde pas na 1957 drastisch, toen de gemeente zich als opdrachtgever van woningbouw volledig terugtrok.

4

Amersfoort 21 juni 49

P. v. d. A.

PARTIJ VAN DE ARBEID

☒	Koopman J.
☐	Al Dr. B. S. A.
☐	Wijland Mevr. B. van
☐	Drewes Dr. J. B.
☐	Vis J.
☐	Jonkhart R.
☐	Bartels W. J. A.
☐	Oort Th. van
☐	Fruin Mr. Th. A.
☐	Swets F. J.
☐	Ham-Reumer Mevr. H. van den
☐	Frauenfelder C.
☐	Gelder H. J. van
☐	Arink J. G.
☐	Muller-Kühlenthal Mej. H. C. L.
☐	Vaenvliet F.
☐	Slootman C.
☐	Lips H. J.
☐	Valkamp J. K. A.
☐	Meijer G.
☐	Annema A.
☐	Brons A.

Wij bouwen aan een nieuwe stad!

met prachtige parken, ruime pleinen, eenvoudige, maar frisse woningen en goede sociale voorzieningen. Een stad met een opgewekt sociaal en cultureel leven!

Inwoners van Amersfoort,

BOUWT MEE!

Bouwt mee, aan een stad, waar een krachtiger, zuiverder en gelukkiger mensengeslacht kan opgroeien

Stemt daarom:

J. KOOPMAN

NO 1 1

VAN LIJST

Verkiezingsadvertentie in 1949 in het Dagblad voor Amersfoort met Jo Koopman als lijsttrekker van de PvdA.

Het Rijk zette vanwege de schaarste aan traditionele bouwmaterialen en aan vakarbeiders gemeenten aan tot innovaties en tot het toepassen van nieuwe bouwsystemen. Duplexwoningen bijvoorbeeld waren ruime huizen met twee gezinnen naast elkaar, maar zodanig gebouwd dat wanneer in de toekomst de woningnood opgelost was, ze heel makkelijk door het slopen van een tussenmuur omgebouwd konden worden tot een ruime 'simplexwoning' voor één huisgezin. Ook dwong het Rijk de gemeenten gebruik te maken van prefab of montagewoningen. De buurtjes Jeruzalem en Jericho getuigen nog van deze innovaties van toen.

In het Amersfoortse Kernplan ligt wellicht de belangrijkste erfenis die wethouder Koopman aan Amersfoort naliet. De ontwikkeling van het Kernplan was 'een stuk van zijn levenswerk', zoals bij de presentatie in 1949 werd opgemerkt. Want terwijl het gemeentebestuur vanaf 1945 binnen de kaders die het Rijk stelde grip op de woningnood probeerde te krijgen, werd er ook gewerkt aan een meer structurele, meer planmatige aanpak. Een van de drijvende krachten daarachter was wethouder Jo Koopman, samen met burgemeester Hermen Molendijk en

Het Amersfoortse college in Rotherham in Engeland in 1948. Op de tweede rij staat burgemeester Molendijk met rechts van hem wethouder Spiekerman en schuin achter Spiekerman (in het lichte pak) wethouder Van Galen Last. Koopman is de eerste persoon links op de derde rij. [Familiearchief]

stadsarchitect David Zuiderhoek. Om het beleid met wetenschappelijke feiten te onderbouwen, sloot de gemeente een contract met het Nederlands Economisch Instituut (NEI) dat een medewerker in Amersfoort detacheerde.

Het college wist mede dankzij de exercities van het NEI de bevolking ervan te doordringen dat er grote veranderingen op til waren en dat rigoureuze stedenbouwkundige ingrepen noodzakelijk waren. Met het Kernplan van 1949 werd een oplossing bedacht voor de hardnekkige problemen waarmee Amersfoort te kampen had. De excentrische ligging van het centrum kon worden hersteld door de aanleg van nieuwe wijken ten noorden en oosten van het centrum: Randenbroek, Kruiskamp en de Koppel. Dat was mogelijk doordat de Afsluitdijk en het Valleikanaal het gevaar van overstromingen van de Eemvallei hadden weggenomen. De nieuwe wijken zouden als bloemblaadjes rond de oude stadskern gedrapeerd worden.

Verder werd er een nieuw verkeersstelsel gepresenteerd. De nieuwe wijken werden met elkaar verbonden via een weg langs het Valleikanaal, met haaks daarop (en gebruikmakend van bestaande wegen) verbindingen met de binnenstad, die zich richtten op de Onze Lieve Vrouwetoren. Zo ontstond een visuele samenhang van de buitenwijken met de binnenstad. Deze radiaalwegen kwamen uit op een rondweg rond het centrum, die ook diende om het verkeer door de Langestraat te ontmoedigen, waarmee het monumentale karakter van de binnenstad versterkt kon worden. Bovendien zorgde deze rondweg via een tunnel onder het spoor voor een betere verbinding met het Soesterkwartier. Voor de aanleg van deze Stadsring moesten delen van de stadsgrachten worden gedempt.

Ten slotte werd er in de stad ruimte geschapen voor nieuwe voorzieningen om de binnenstad een nieuwe impuls te geven. Door saneringen zou langs de ringweg een nieuw raadhuisplein moeten ontstaan met een nieuw stadhuis, terwijl de sloop van de Markthal aan de Breedstraat ruimte schiep voor andere voorzieningen, zoals een theater.

Tijdens de presentatie van de plannen bleef Koopman op de achtergrond. In de gemeenteraad reageerden de meeste partijen aanvankelijk laaiend enthousiast, van rechts tot links, van VVD tot CPN. Het Dagblad voor Amersfoort had alleen maar woorden van lof voor de wethouder: 'Maar als één man (...) zich met dit uitbreidingsplan grote verdiensten heeft verworven, dan is het toch wel wethouder Koopman, de nuchtere, noeste werker, met zijn brede blik en zijn heldere kijk vooral ook op de economische zijde der problemen. Deze man, die met zijn verantwoordelijkheid de arbeid van de onder hem werkende dienst dekte en die alle vorderingen op de voet heeft gevolgd, verdient een woord van warme hulde.'

Maar na de eerste euforie over de gemeentelijke daadkracht kwam er al spoedig kritiek los. De meest bekritiseerde onderdelen waren de sloop van enkele fabrieken, de situering van de ringweg rond het centrum en van de tunnel naar het Soesterkwartier en de demping van een gedeelte van de beek langs het

Plantsoen. In Amersfoort bundelde het 'Comité ter Bescherming van Algemene en Bijzondere Belangen binnen Amersfoort' alle kritiek en presenteerde alternatieven. Burgemeester en wethouders wilden echter van geen wijken weten en zetten de plannen door. In de vroege ochtend van 10 augustus 1949, om half zes, na een marathonzitting van 10 uur, ging de kogel door de kerk. Met negentien tegen vijf stemmen werd het Kernplan aangenomen.

Verschillende tegenstanders togen vervolgens naar de rechter in een poging om de besluiten terug te draaien. Toen Koopman in 1953 bekendmaakte uit Amersfoort te vertrekken, liepen nog enkele procedures. Pas enkele weken voor zijn vertrek werd het verkeersplan met de rondweg en de demping van de beek goedgekeurd door de Raad van State.

Terwijl het Kernplan nog onderwerp was van debat, ging Koopman met zijn gezin in de zomer van 1949 op vakantie naar Denemarken. Een paar weekjes overall afstand van nemen? Niet helemaal, want wat misschien op het eerste gezicht een ontspannende vakantie leek, gebruikte de wethouder ook als een studiereis. Hij bezocht steden als Kopenhagen en Aarhus met het doel inspiratie op te doen voor allerlei stedenbouwkundige oplossingen. Nadien maakte hij onder meer in gezelschap van Zuiderhoek en SCW-directeur Huslage nog diverse reizen naar het Scandinavische land.

*Getekend portret van Jo Koopman in het
Dagblad voor Amersfoort van 1 april 1949.*

Hij bezocht er verschillende wijken met flats en in de daaropvolgende jaren toonde hij zich herhaaldelijk voorstander van hoogbouw: 'Het is een noodzakelijkheid dat wij overgaan tot hoogbouw. De beschikbare grond is gering en bovendien is het oneconomisch een stad groter te maken dan noodzakelijk is. Om dit te voorkomen is hoogbouw noodzakelijk. In de nieuwe wijken van Amersfoort zal men in de toekomst dan ook veel meer hoogbouw aantreffen. Wij als gemeentebestuur, durven het niet aan voor het allergrootste deel flats te bouwen. Zeker is evenwel dat een groot deel van de nieuwbouw uit hoogbouw zal bestaan' (7 oktober 1950). De eerste flatgebouwen van Amersfoort verrezen in de Bomenbuurt in het Soesterkwartier.

In Denemarken maakte Koopman ook kennis met het concept van bejaardenflats, hoogbouw dus voor bejaarden. In 1952 wist hij geld op de begroting te reserveren voor de eerste bejaardenflat van Amersfoort.

De hoogbouw riep ook de vraag op naar de inrichting van de publieke ruimte rond de flats. In dat opzicht besteedde Koopman opvallend veel aandacht aan speelplaatsen voor kinderen. Ook dat idee had hij in Denemarken opgepikt; overal zag hij dergelijke speelplaatsen. Niet alleen bij de flats, maar ook in de parken was er altijd gelegenheid voor de jeugd om te ravotten of in het zand te spelen. Vooral de zogenaamde 'rommelspeelplaatsen' spraken hem bijzonder aan. Dat waren stukken grond waar de gemeente bouwmaterialen beschikbaar stelde en onder toezicht van ouderen kinderen dan zelf huizen mochten bouwen of met hout mochten spelen.

In het Dagblad voor Amersfoort legde hij ooit zijn ideeën over opvoeding uit. Naar zijn mening waren twee zaken belangrijk: 'Ten eerste eerlijkheid in de opvoeding. Laten wij geen dingen eisen, die wij zelf ook niet volbrengen kunnen, geen braafheidseisen, waaraan wij zelf nooit konden en ook thans niet kunnen voldoen. Ten tweede de kinderen de mogelijkheid geven zich bij tijd en wijle uit te leven en dit niet alleen door ze prachtige torens te laten bouwen van stenen, maar ook door ze de kans te geven onder groot gejuich deze torens met veel geraas te laten in elkaar vallen.'

Koopman was dus een warm pleitbezorger voor het speeltuinwerk met daarbij een duidelijke visie: de moderne speeltuin moest niet uitgaan van het kind 'zoals wij graag willen dat het was, maar van het springlevende kind, zoals 't werkelijk is.' Zo bezorgde hij het Soesterkwartier een nieuwe speeltuin, die in 1952 geopend werd. De krant kopte: 'Soesterkwartier krijgt mooiste speeltuin van het land.' De speeltuin in het buurtje Jeruzalem werd op 9 mei 1953 geopend en de jeugd was dolenthousiast. Het was een vroege vorm van 'kindervrijstaat'. De kinderen vormden in eerste instantie zelf het bestuur, de ouders hielden op de achtergrond een oogje in het zeil. En op het terrein lag een bonte verzameling oude sloopmaterialen, waar de kinderen zelf mee aan de gang konden gaan. Verderop stonden zomaar twee lantaarnpalen waar kinderen wel in mochten klimmen en het leger had een oude jeep beloofd. De 10-jarige Ad Verhoeven liet in de krant met voldoening optekenen: 'Een hartstikke linke speeltuin vind ik het!'

De bouw van bejaardenflats en de aanleg van speeltuinen weerspiegelden het socialistische denken over de verheffing van de moderne stadsmens. Koopman had daarbij ook een economische invalshoek. 'Wij moeten de mensen ook nog opvoeden in die richting, dat zij, die een behoorlijk bedrag voor een woning uit kunnen geven, dat ook zullen doen en niet in een goedkope woning kruipen,' zo liet hij in 1952 weten. De gemeente moest in dat opzicht ook het voortouw nemen en desnoods mensen dwingen gebruik te maken van de nieuwste verworvenheden. Tijdens een debat over de bouw van 90 woningen in Kruiskamp bepleitte hij bijvoorbeeld de aanleg van centrale verwarming in de woningen. Sommige raadsleden waren daartegen, omdat de huren daardoor hoger werden, maar Koopman hield vast aan zijn voornemens. Volgens hem werd er van de huurders slechts een klein offer gevergd in vergelijking met het gerief, dat vooral de huisvrouwen zouden ondervinden. Bovendien vond de wethouder het weggegooid geld om huizen te bouwen waarvan 'we nu al weten dat die in de toekomst centrale verwarming zullen krijgen'.

Nog een paar vermeldenswaardige feiten uit zijn loopbaan als wethouder in Amersfoort:

- Hij was in 1948 de eerste voorzitter van de Amersfoortse Sportstichting, die namens de gemeente de lokale sportaccomodaties exploiteerde. Deze stichting werd midden jaren vijftig omgezet in ASLOS, die als geprivatiseerde onderneming onder de naam SRO nog steeds bestaat.
- Hij was direct betrokken bij de oprichting van het Medisch Opvoedkundig Bureau (1949) aan de Hellestraat en bij de school-psychologische dienst (1951), ook aan het MOB verbonden.
- Hij legde de basis voor de oprichting van de Zonnebloemschool, die bijscholing in algemene kennis en huishoudelijk werk gaf aan meisjes die meteen na de lagere school aan het werk gingen.

Koopman, tot slot, was een groot voorstander van transparantie van het gemeentelijk beleid en van het betrekken van de burgers bij de besluitvorming. Zo schreef hij zelf diverse grote artikelen in de kranten, waarin hij het beleid uitlegde, bijvoorbeeld in 1952 over het huishoudboekje van de gemeente. Hij riep de burgers op om zich actief te verdiepen in het gemeentebestuur en om zelf ook eens een raadsvergadering te bezoeken of op het gemeentehuis stukken op te vragen.

Daarnaast trok de gemeente mede op zijn initiatief de wijken in. Alleen al naar aanleiding van het Kernplan werden twintig voorlichtingsavonden georganiseerd. Voor de uitwerking ervan werden de plannen door middel van tentoonstellingen met maquettes aanschouwelijk gemaakt. Bovendien werden hierbij ook de grootste knelpunten en de door de gemeente gekozen oplossingen besproken. Dat gebeurde voor de oorlog nooit.

In 1950 was het gezin Koopman van de Lombokstraat verhuisd naar de Heinsiuslaan, waar ook burgemeester Molendijk woonde. Behalve een BW-laan had Amersfoort nu dus ook een B en W-laan. Drie jaar later keerde Jo de lokale politiek de rug toe, omdat zijn ambitie verder reikte dan alleen de Keistad.

Op vrijdag 17 juli 1953 nam Amersfoort afscheid van zijn wethouder met een receptie in het stadhuis. Tijdens een raadsvergadering twee dagen eerder had burgemeester Molendijk hem met lovende woorden toegesproken: 'Een man met singuliere gaven (...) iemand van buitengewone intelligentie en grote wijsheid, die het niet zocht in grote welsprekendheid, maar meer "college" gaf. Elk betoog was zo helder als glas en wanneer men niet altijd tot elkaar kwam, dan heeft het aan de argumentatie van de heer Koopman niet gelegen.'

KVP-raadslid Waterloo betitelde hem als 'een magistraat van brede allure, die toch een eenvoudig mens is gebleven en afkerig bleek van uiterlijk vertoon'. De ambtelijke top roemde hem vooral vanwege zijn oprechtheid, zijn zakelijk inzicht en zijn gevoel voor humor. Veel sprekers prezen het respect dat hij iedereen betoonde.

HOOFDSTUK 4

Het Kamerlidmaatschap: een koude douche

Het gezin verhuisde na zestien jaar in Amersfoort te hebben gewoond naar Voorburg. In Den Haag ging Koopman werken bij het Centraal Plan Bureau (CPB). Hij stond vanaf 1948 steevast tijdens de verkiezingen voor de Tweede Kamer op de kandidatenlijst van de Partij van de Arbeid, maar een Kamerzetel zat er lange tijd niet in. Toen in 1956 de Tweede Kamer werd uitgebreid van 100 naar 150 zetels, kwam er een plaatsje vrij en per 13 oktober 1956 trad hij toe tot het parlement. Tegelijkertijd met hem werd ook Joop den Uyl lid van de fractie, die verder nog bestond uit indertijd bekende namen als Marinus van der Goes van Naters, Jaap Burger en Anne Vondeling. De latere burgemeester van Amersfoort, Anne Vermeer, zat in die tijd voor de Partij van de Arbeid in de Tweede Kamer.

Als kamerlid was Jo Koopman vooral *backbencher*. In zeven jaar tijd nam hij actief deel aan slechts acht debatten. Eén keer legde hij een stemverklaring af, drie keer greep hij naar de interpellatiemicrofoon voor een korte opmerking. Slechts vier keer trad hij op als woordvoerder van zijn fractie. Zijn *maidenspeech* hield hij pas na bijna twee jaar, in 1958.

Alleen in 1959 en 1961 haalde hij de koppen van de krant. Beide keren ging hij in discussie met de minister van Economische Zaken over het sociaaleconomische beleid van het kabinet-De Quay. De PvdA zat na tien jaar rooms-rode coalitiekabinetten voor het eerst weer in de oppositie. Die rol speelde Koopman met verve, mede dankzij het onderwerp waarin hij zich als een vis in het water voelde. Hij gaf – onderbouwd met een indrukwekkende verzameling cijfers – een uitvoerig college over de toenemende ongelijkheid in de samenleving. Het loslaten van de loonpolitiek pakte voor de verschillende groepen in de samenleving heel verschillend uit. Terwijl werkgevers, kapitaalbezitters en huiseigenaren profiteerden, bleef de inkomenspositie van de werknemers achter. De minister die door zijn ambtenaren met heel andere cijfers werd gevoed, betwistte dat en zo ontstond enkele malen een discussie over verschillende cijfers achter de komma. De Kamerdebatten leverden uiteindelijk weinig op. Door Koopman voorgestelde maatregelen, zoals extra belastingheffing op vermogens, legde het kabinet naast zich neer.

In 1960 en 1961 was Koopman werkzaam in Turkije en vrijgesteld van het parlementaire werk. Wel vloog hij af en toe terug als zijn stem in de Kamer van doorslaggevend belang kon zijn. Na zijn terugkeer in de Kamer in 1961 begon de Haagse bubbel hem steeds meer tegen te staan. Hij voelde zich er niet meer thuis: niet in Den Haag, niet in de Kamer en niet in de fractie.

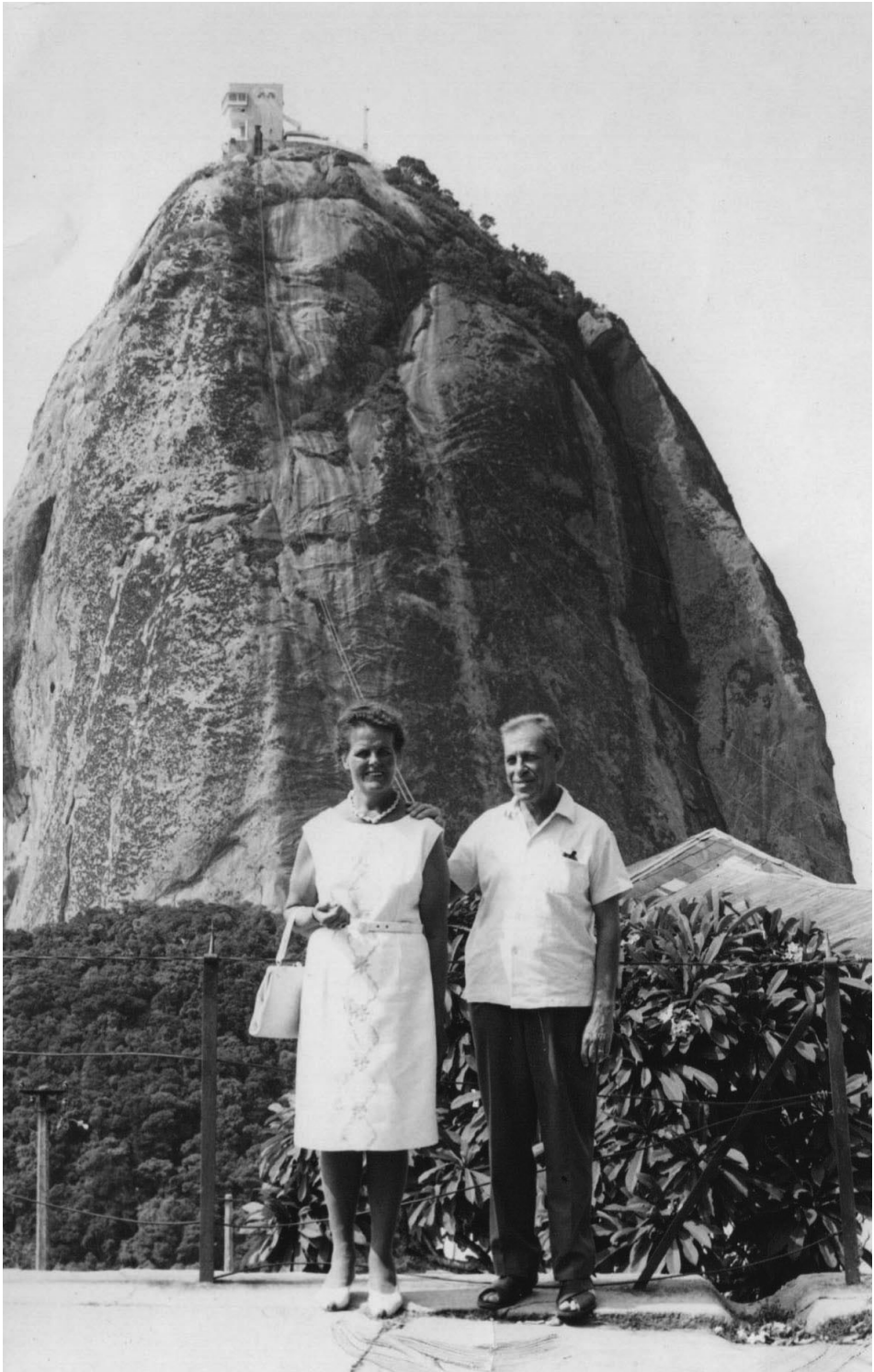

In Turkije in 1960 of 1961. Ali en Jo (met waterpijp) zitten in het midden. Wie de anderen zijn, is onbekend. [Familiearchief]

In de laatste jaren van zijn Kamerlidmaatschap nam Koopman een positie in aan de linkerflank van de Partij van de Arbeid. Het was de tijd van de Koude Oorlog tussen oost en west. Het debat waarin Koopman prominent naar voren kwam, ging over atoomwapens en de houding van de Partij van de Arbeid in deze. Hij behoorde tot de kleine minderheidsgroepering van de zogenaamde atoompacifisten die pleitte voor eenzijdige ontwapening door een 'club van anti-atoomlanden' aan beide kanten van het IJzeren Gordijn. In het westen zouden Scandinavië, Nederland en België zich moeten verenigen, in het oosten verschillende landen van het Warschaupact. Dat zou moeten resulteren in een gedemilitariseerd Europa, waarin de landen hun militaire apparaat terug zouden brengen tot een niveau dat voldoende moest zijn om het eigen grondgebied te verdedigen; niet meer.

De inspanningen van Koopman om zijn partijgenoten te overtuigen mochten niet baten. Tijdens het partijcongres in Den Haag op 17 en 18 januari 1963 kreeg het standpunt van de atoompacifisten slecht een kleine minderheid achter zich: 307 van de 2435 stemmen.

Na het uitermate succesvolle wethouderschap in Amersfoort moet het Kamerlidmaatschap in Den Haag als een koude douche hebben gevoeld. Bij de verkiezingen in 1963 werd hij nog wel verkozen, maar spoedig daarna kondigde hij zijn afscheid aan. Op 1 oktober 1963, bij aanvang van de algemene politieke beschouwingen, verliet Jo Koopman de Tweede Kamer. Zonder spijt, met volle overtuiging.

Jo en Ali in Brazilië in 1966. [Familiearchief]

HOOFDSTUK 5

Terugkeer naar het jodendom

Na zijn afscheid van de Tweede Kamer vertrok Koopman uit Nederland. Hij werd ontwikkelingseconoom en begon een buitenlandse loopbaan die hem in verschillende continenten bracht. Van Oost-Pakistan (het huidige Bangladesh) in de jaren 1963-1965 ging het achtereenvolgens naar Brazilië (1966-1967), Ghana (1968-1969) en Kenia (1969-1974). Zijn eerste ervaringen met dit werk deed hij in 1960 en 1961 in Turkije op toen hij nog Kamerlid was.

Hij had in 1956 na een avondstudie zijn doctoraalexamen economie aan de Nederlandse Economische Hogeschool in Rotterdam, de huidige Erasmus Universiteit, behaald. Daarvoor was hij al twintig jaar intensief met economie bezig. Hij verslond boeken over het onderwerp, dacht na over economische vraagstukken en schreef er artikelen over in een zakelijke, sobere stijl. De onderwerpkeuze werd vrijwel altijd bepaald door de actualiteit, door een nieuwsfeit of door een relevant beleidsvraagstuk.

Het waren de hoogtijdagen van de sociaaleconomische planning. In de jaren veertig en vijftig was de geleide loonpolitiek in Nederland een van de pijlers van het economisch beleid. De regering wilde de economie weer aanzwengelen via een gematigde loonontwikkeling. Daarom bepaalde het Rijk vooraf de jaarlijks toegestane loonstijgingen en de sociale partners moesten zich hieraan houden. Maar vanaf 1959 zag het kabinet zich gedwongen de loonpolitiek geleidelijk los te laten. Koopman volgde deze ontwikkelingen op de voet en schreef er menig artikel over.

De ontwikkelingseconomie was een relatief nieuwe tak van sport, die in de jaren na de oorlog tot bloei was gekomen. Het doel was een duurzame, gestage groei van de wereldeconomie te bereiken en een einde te maken aan de armoede en de enorme ongelijkheid in de wereld. De landen in wat de Derde Wereld ging heten, moesten hun eerste stapjes zetten in een wereldeconomie die vrijwel alleen geïnteresseerd was in hun grondstoffen.

Om de ontwikkelingslanden te adviseren, waren in 1944 twee instituten opgericht: de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds. Die probeerden tot mondiale of continentale afspraken te komen over het aanpakken van handelsbelemmeringen en het afbreken van tariefmuren. Ook zorgden zij voor de benodigde kapitaalinjecties via ontwikkelingshulp en bedrijfsinvesteringen in de ontwikkelingslanden. Daarnaast gaven zij ook gevraagd en ongevraagd economische adviezen, die ervoor moesten zorgen dat de overheden verstandig economisch beleid voerden, gericht op groei. Ontwikkelingslanden kregen over het algemeen alleen geld van de Wereldbank of het IMF, wanneer zij zich lieten adviseren door buitenlandse deskundigen en hun recepten overnamen.

Dit vormt in grote lijnen het kader waarin Jo Koopman zijn werk verrichtte. Aan de Wereldbank waren verschillende topeconomen verbonden en een van hen was Jan Tinbergen. De Nederlandse econoom was de uitvinder van onder meer de flexibele economische planning, waarbij een onafhankelijk bureau allerlei feitenmateriaal over de economie van een ontwikkelingsland verzamelde, op basis daarvan een lange-termijnplan schreef en jaarlijks toetste hoe de economie zich op basis van het plan ontwikkelde. De econoom Jo Koopman was lid van een selecte groep van internationale adviseurs die landen in opbouw moesten bijstaan.

In Ghana was het echtpaar Koopman gelukkig. Ze voelden er zich thuis. Eerder, in Oost-Pakistan, worstelde Jo met zichzelf en zijn vertrek uit Nederland. Hij was er niet gelukkig en ook zijn vrouw Ali was er niet thuis. Zij kampte bovendien met gezondheidsklachten en keerde spoedig naar Nederland terug om daar te herstellen. In Brazilië ging het beter. Het echtpaar woonde in een eenvoudig flatje in het hartje van de wijk Copacabana, dicht bij het strand en genoot van alle grootstedelijke voorzieningen die Rio de Janeiro leverde. Jo beschreef het later als 'leven in het paradijs'.

Maar echt thuis voelden ze zich in Ghana. Het leven in de hoofdstad Accra was minder uitbundig dan in Rio, maar de mensen waren er hartelijk. In hun volgende bestemming Nairobi in Kenia ervaarden ze de houding van de bevolking als minder open en vriendschappelijk. Dat ze het er toch vier jaar uithielden, kwam mede doordat zoon Joop en zijn vrouw Hanke op drie uur rijden van Nairobi zaten, in Arusha in Tanzania, en doordat Jo ging lesgeven aan de universiteit. Na hun verblijf in Kenia keerden Jo en Ali niet terug naar Nederland, maar vestigden ze zich in Israël, het joodse land waar hun oudste zoon Hans al in 1958 naar toe geëmigreerd was. Hij had zijn voornaam veranderd in Chanan en was lid geworden van kibboets Beit HaEmek, vlak bij Akko in het noordwesten van Israël. Daar in de buurt, in Shavei Zion, gingen Jo en Ali wonen.

Jo bezocht de kibboets voor het eerst in 1961. Hij was dat jaar in Israël om Hans/Chanan te bezoeken en om te kijken of de klus die hij in Turkije had verricht wellicht ook in Israël uitgevoerd kon worden. Op de dag dat hij arriveerde, ging in Jeruzalem het proces tegen Adolf Eichmann van start, de grote organisator van de deportaties naar de gaskamers. Tijdens een taxirit had de chauffeur de radio aanstaan. Hausner, de aanklager in het proces, was aan het woord. Hij sprak in het Hebreeuws. Later beschreef Jo zijn gevoelens van dat moment in een alleen voor zijn kinderen en kleinkinderen geschreven terugblik op zijn leven. 'Het was alsof de stroom van woorden in die oude taal die me zo vertrouwd was uit mijn jeugd, maar die ik niet kon verstaan, op een vreemde manier tot me begon door te dringen. Zoals muziek die direct door het hart kan worden opgenomen. De stem van Hausner riep oude, vergeten beelden tevoorschijn, ploegde me om tot alles blootlag. Ik dacht: je rijdt door Jeruzalem en je hoort een stem die aanklaagt, die verantwoording vraagt. Het is Hebreeuws, de taal waarin je als kind hebt leren

bidden. Maar die taal heeft ook woorden om aan te klagen, om verantwoording te eisen. Mijn god, Eichmann staat terecht in Jeruzalem. Het kan niet waar zijn, je moet dromen. Direct sta je op de appèlplaats als je wakker wordt. Maar het was geen droom, ik reed werkelijk door Jeruzalem. Is er dan toch rechtvaardigheid? Bestaat God?’

Later tijdens dat verblijf kreeg hij een krantenartikel onder ogen waarin een lijst was opgenomen met landen, gerangschikt naar het percentage van de joodse bevolking dat was omgekomen. Nederland en Polen deelden de eerste plaats met ongeveer 85%. Het bracht bij hem herinneringen naar boven over hoe hij tijdens zijn zoektochten naar onderduikadressen voor joden vaak gestuit was op onverschilligheid. En hij beseftte, zo schreef hij ook in zijn terugblik, dat de joden die het gered hadden veelal in staat geweest waren hun eigen onderduik te bekostigen, en dat met name het joodse proletariaat, waartoe zijn eigen familie had behoord, grotendeels was uitgeroeid.

Voor veel overlevenden van de Holocaust was het Eichmannproces het beginpunt van een proces waarin hun jarenlang verdrongen kamp- of onderduikervaringen en hun immense gevoelens van verlies voor het eerst in al hun heftigheid naar boven kwamen. Zo ook bij Jo Koopman. Hij had met *Wandelende Joden* kort na de oorlog zijn belevenissen in Auschwitz en tijdens de maandenlange terugreis naar huis beschreven, maar zijn drukke leven als bestuurder, politicus, econoom en gezinshoofd stond de verwerking van wat hij had doorstaan in de weg.

Er waren in zijn periode als wethouder wel gebeurtenissen die hem met zijn joodse afkomst en zijn oorlogsverleden moeten hebben geconfronteerd. Zo was hij als lid van het college van B en W op 21 juli 1948 aanwezig op de joodse begraafplaats aan de Soesterweg, toen daar tijdens een kleine plechtigheid een monument onthuld werd voor de Joodse slachtoffers die in Kamp Amersfoort waren vermoord en aan de Soesterweg waren herbegraven. Onder hen ook Monne de Miranda, de socialistische wethouder die in het vooroorlogse Amsterdam een onuitwisbaar stempel op de stadsontwikkeling had gedrukt. Het hele Amersfoortse college was bij de plechtigheid aanwezig, ook Koopman, maar geen van hen nam het woord.

Op 3 mei 1952 had wethouder Koopman in de Amersfoortse Academie van Beeldende Kunsten een expositie geopend van tekeningen van Ro Mogendorff, een vermaarde joodse schilder en tekenares. Zij tekende vooral de onderkant van de samenleving, ook de joodse verschoppelingen. Voor Koopman was de expositie een terugkeer naar zijn jeugd.

De inleiding die hij bij de opening hield, was, zo schreef het Dagblad voor Amersfoort, ‘indrukwekkend, omdat hij zich volkomen in de omstandigheden van de kunstares en in de door haar gegeven kunstwerken kan inleven’. In de woorden van Koopman zelf: ‘Zij heeft het leed in beeld gebracht. Zij had ook tekeningen kunnen maken van SD’ers en SS’ers. Dat deed zij niet. Zij tekende wel de slachtoffers, en op zodanige wijze, dat zij een aanklacht vormen. Zo roept zij achter deze tekeningen toch het beeld van de onmens op, die zij niet heeft willen

tekenen. Haar werk is zonder enige bitterheid en volkomen menselijk. Er spreekt (...) een grote mate van naastenliefde uit. Naastenliefde in de zin van de joodse regel “Hebt Uw naaste lief, hij is als Gij.”

De gemeente kocht een portret van een Joods meisje, ‘Saartje’. Het hing op zijn werkkamer op het gemeentehuis en bij het afscheid van de stad werd het hem geschonken.

Hij vroeg zich na zijn terugkeer van zijn Israëlreis in 1961 af of joden er nog wel goed aan deden om in Nederland te blijven wonen. De afwijzing eind 1962 door de Nederlandse regering van een verzoek van het Internationale Auschwitz Comité om een financiële bijdrage voor de oprichting van een monument in Auschwitz, verbijsterde het – toen nog – PvdA-kamerlid Koopman. Tal van westerse landen zoals Frankrijk, België, Oostenrijk, Noorwegen en Denemarken zegden geld toe, maar Nederland weigerde. In het kader van de Oost-West-tegenstellingen wilde de Nederlandse regering op geen enkele manier met Polen betrekkingen aangaan. De moord op honderdduizend Nederlandse joden op Pools grondgebied was geen aanleiding dat standpunt aan te passen. Bovendien verwierp het kabinet De Quay het verzoek ‘omdat er in Düsseldorf een monument staat dat reeds de gevallen van Auschwitz herdenkt, en omdat het monument op de Dam óók voor hen bestemd is.’ Bij de nationale herdenking van het Nederlands Auschwitz Comité op 27 januari 1963 in Amsterdam hield Koopman een toespraak, waarin hij fel uithaalde naar minister-president De Quay. Hij verweet hem onder meer ‘gevoelloosheid’.

Koopman was ook zeer verontwaardigd over het regeringsbeleid ten aanzien van de oorlogsslachtoffers. Er was op dat gebied naar zijn mening sprake van willekeur. Voor verzetsstrijders en hun nabestaanden was er kort na de oorlog al een financiële regeling in het leven geroepen, en ook aan een deel van de slachtoffers van de Duitse terreur werden vergoedingen en pensioenen toegekend. Voor de gijzelaars bijvoorbeeld en voor mensen die willekeurig van straat gepikt waren en waren geëxecuteerd of afgevoerd. Maar zij die vervolgd waren op grond van ras, godsdienstige of politieke overtuiging kregen helemaal niets. Het zou nog tot 1972 duren tot er ook voor hen een regeling in het leven werd geroepen. Stuwende kracht achter de Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers was PvdA-kamerlid Joop Voogd, die de zetel van Jo Koopman in 1963 had overgenomen.

Bij beide onderwerpen kon Jo er niet toe komen in de Tweede Kamer over het onderwerp te spreken en de betrokken ministers ter verantwoording te roepen. Hij had het gevoel dat hij als jood en overlevende van Auschwitz niet de aangewezen persoon was om deze kwesties in het parlement aan te pakken. Het was voor hem wel een belangrijke reden om met zijn parlementaire werk te stoppen. En het sterkte hem in het idee dat je als jood geen volwaardig burger kan zijn in een niet-joodse staat.

Jo moet in het Israël van de jaren zestig en zeventig veel van zijn oude linkse idealen herkend hebben. De socialisten hadden het er voor het zeggen, de

vakbonden waren oppermachtig, de orthodoxie speelde nog geen rol van betekenis. In kibboets Beit HaEmek met de eenvoudige huisjes, met de grasvelden met olijfbomen, met de zuivere lucht en met het uitzicht op de heuvels van Galilea was iedereen gelijk, werkte iedereen naar vermogen en was eigen bezit uit den boze. Al bij zijn eerste bezoek aan zijn oudste zoon raakte hij aangedaan toen hij kinderen zag rennen en spelen. Hij noemde het de ‘vreedzaamste plaats in de wereld’.

In Shavei Zion, niet ver van Beit HaEmek, in een huis dat ontworpen was door schoonzoon Dennis, sleten Jo en Ali het laatste jaar van hun gezamenlijke leven. Ali overleed in 1974 en werd begraven in de kibboets.

Religie werd voor Jo weer belangrijk. Hij vierde de joodse feestdagen en ging trouw naar sjoel, vaak ook om *minjan* te maken, ervoor te zorgen dat er genoeg joodse mannen zijn om een dienst te kunnen houden. Uit de terugblik op zijn leven die hij voor zijn tien kleinkinderen schreef, valt op te maken dat hij er aan het eind van zijn leven erg onder geleden heeft dat hij in de oorlog niets voor zijn ouders en naaste familie heeft gedaan, terwijl hij zo veel anderen had helpen onderduiken.

Hij hertrouwde met Henriëtte Beekman die bij hem in Israël kwam wonen. Op familiebezoek in Nederland overleed Jo in 1987 in Amsterdam, zijn lichaam werd overgebracht naar Israël. Oudste zoon Chanan zei *kaddish* bij zijn graf, gedolven naast dat van Ali. Chanan zelf is ook in Beit HaEmek begraven. Ze liggen er gedrieën vredig bij elkaar.

De graven van Jo, Ali en Chanan in kibboets Beit HaEmek. [Familiearchief]

HOOFDSTUK 6

Vader en grootvader, een virtuoos verhalenverteller

Jo en Ali kregen vijf kinderen en tien kleinkinderen. In de herinnering van de nabestaanden met wie we contact hebben gehad, leeft Jo voort als een betrokken vader en grootvader en, bovenal, als een fantastische verhalenverteller.

Zoon Kees: _____

‘In de oorlog waren er bij ons thuis continu mensen onder de vloer. Wij waren een doorgangshuis, mensen bleven nooit lang. Mijn moeder stond in die tijd haar mannetje. Op het luik van de woonkamer lag een matje waarop ik ging staan als de Duitsers huiszoeking kwamen doen.

Mijn vader vond dat je kinderen van NSB’ers na de oorlog niet de schuld kon geven van het handelen van hun ouders. Wij speelden op straat gewoon met hen. En als ik een keer thuis voor een dichte deur stond, kon ik terecht bij een buurvrouw van wie de man lid was van de NSB. Toen haar man na de oorlog verderop in de straat werd opgepakt, voelde ik verdriet. Onze buurt liep te joelen, gooide zelfs met stenen. Een overbuurmeisje dat verliefd was geworden op een Duitser, werd kaalgeschoren. Vreselijk vond ik dat.

Ik had een goede verhouding met mijn vader, maar over de oorlog werd niet veel gesproken.

Toen mijn vader wethouder was, ben ik een keer samen met een buurjongen naar de Leusderhei geweest en daar gingen we spelen met zo’n rode waarschuwingsbal, die aangaf of er schietoefeningen waren. De militaire politie betrapte ons op dat verboden terrein en belde mijn vader op. Op de vraag of hij zijn zoon kon komen ophalen, antwoordde de wethouder: “Ik ben druk, je mag hem houden.” En hij hing op. Achteraf was hij reuze benieuwd wat die MP’er nou gezegd had toen hij als wethouder de hoorn op de haak gooide.’

Dochter Hilde: _____

‘Ondanks zijn drukke politieke leven was vader niet altijd op pad, afwezig. Hij zat vaak gewoon bij ons aan de eettafel en luisterde dan vooral naar iedereen. Terwijl hij zelf vooral een verhalenverteller was.

Vader had met moeder een vrouw achter zich die zorgde voor een stabiele thuissituatie. Het bakten waardoor mijn vader zich kon ontwikkelen. Of zij zich

wegcijferde? Zo ging dat gewoon, niet alleen bij ons. Mijn vader zorgde voor het inkomen, mijn moeder voor de vijf kinderen. Zij was een dappere vrouw. Want ga er maar aanstaan, ten tijde van de oorlog: je hebt vijf kinderen, een man die vaak weg is en dan ook nog eens onderduikers in huis hebben. Andere mensen krijgen daar buikpijn van, maar zij durfde het aan en daar was mijn vader trots op.

Mijn vader wachtte totdat jij met iets naar hem kwam, hij zat je niet achter je broek aan. En hij was ook makkelijk. De auto van het gezin was een tweedehandsje, duur of mooi deed hem niks want het was in zijn ogen maar een stuk blik op wielen, en wie de auto nodig had mocht er gebruik van maken.

Ook typerend voor vader en moeder was dat zij niet vonden dat ieder kind recht heeft op hetzelfde. Zij gingen ervan uit dat je ieder kind moet geven wat hij of zij nodig heeft, en dat is voor de één meer van dit en bij de ander meer van dat. Hans is anders dan Kees, Hilde of Mieke. De één heeft hulp nodig met huisvesting, de ander met een opleiding. De één kan dus ook meer verantwoordelijkheid dragen dan de ander. Toen ik na mijn eindexamen niet meteen wilde studeren, zat hij niet te pushen. Ik wilde toen een jaar naar Israël om de taal te leren en te werken, mijn ouders zetten me op m'n zeventiende gewoon op de boot van Venetië naar Israël in alle vertrouwen dat het goed zou komen. Op hoop van zegen, zonder mij bang te maken. En al deed geld hem weinig (ook aan mooie kleren gaf hij het niet uit), hij was er trots op dat hij zijn kinderen uit eigen zak gefinancierd kon laten studeren.

Toen hij Kamerlid was, kwam zijn werk aan de eettafel meer ter sprake dan toen hij wethouder was. Dat kwam ook doordat mijn broer Joop dezelfde belangstelling had. Ze hadden het over politieke en economische kwesties, ik vond dat wel leuk. Hij was vooral bezig met het ontwapeningsvraagstuk, ging daarvoor ook regelmatig op bezoek echter het IJzeren Gordijn. Hij vond dat de kleine landjes aan beide zijden moesten ontwapenen, want dat zou helpen voor het evenwicht. Daarover ging het veel aan tafel.

Toen hij in Turkije ging werken, zijn we daar als familie ook een paar keer op bezoek geweest. En ik ben ook een keer met de kinderen naar Ghana geweest toen hij daar werkte. Hij hield zich daar ook met heel praktische zaken bezig, bijvoorbeeld dat de vrouwen met naaimachines aan de gang konden.

Mijn man Dennis en ik hebben met onze kinderen vier jaar in Israël gewoond toen hij daar met moeder ook woonde. In die jaren kon opa Jozeph zich met zijn verhalen helemaal uitleven op zijn kleinkinderen. Wie aan een vinger van Jo trok, kreeg een nieuw verhaal. Ter plekke vers verzonnen. De kleinkinderen mochten er hun draai aan geven, zijn verhalen evolueerden. We hebben prachtige tapes waarop het is vastgelegd. Hij heeft ook veel gecorrespondeerd met al zijn kleinkinderen.

Mijn moeder overleed plotseling en over een begrafenis was nog nooit nagedacht. In het stadje waar ze woonden, mocht ze niet op de orthodoxe begraafplaats begraven worden, tot woede van mijn vader die ook al als kind het gevoel had gehad dat rabbijnen er nooit zijn als je ze echt nodig hebt. Maar gelukkig woonde mijn broer vijf kilometer verderop in de kibboets en daar kon mijn moeder wel begraven worden.

Toen zijn tweede vrouw, Henriëtte, zich tot het jodendom bekeerde, kwam mijn vader in contact met een rabbijn die wat losser in de leer was en hem wel raakte. Er is hem toen bijvoorbeeld ook weer geleerd gebedsriemen om te doen, wat een emotioneel moment voor hem was.

Toen hij overleed lag het Oude Testament naast hem op bed. Ik heb toen hij er niet meer was regelmatig gedacht: had ik hem maar meer gevraagd naar waarover hij zweeg. Hoe is jouw relatie met God? Waarom gingen we juist naar Duitsland op vakantie? Maar ik denk dat meer kinderen dit hebben nadat hun ouders zijn overleden.'

Dochter Mieke: _____

'Ik kijk met heel veel plezier terug op onze Amersfoortse tijd. Pas later ben ik gaan beseffen dat mijn vader als wethouder veel heeft betekend voor die stad. We deden veel met de burens, bijvoorbeeld Sinterklaas vieren. Mijn vader was Sinterklaas. Wij waren klein, en een van ons zei toen het voorbij was: "Dat is toevallig, Sinterklaas had dezelfde schoenen als vader!" De oudste dochter van de burens was Woutje Swets, mijn vriendin voor vele jaren.

Mijn vader was er altijd voor ons. En iedere avond waren er zijn zelfverzonnen Dun Park-verhalen, een eigen variatie op de toen bekende Dick Bos-verhalen. Als dan de telefoon ging, nam hij op met: "Kóópman!" en dan zeiden wij elke keer: "Weer die rot-Koopman." Maar dan hoorden we hem al snel zeggen: "Sorry hoor, nu kan ik even niet. Ik ben even bezig met wat belangrijks. Mag ik later terugbellen?"

Mijn vader in een paar zinnen? Een heel gevoelige man. Heel humanistisch. Hij voelde mensen goed aan, mensen waren op hun gemak in zijn omgeving. Wat ik verder van hem geleerd heb? Wees waar nodig nederig. Toon doorzettingsvermogen. Dwing mensen nooit iets te doen. Hij had qua opleiding iets anders voor ogen voor mij, maar toen ik koos voor verpleegkunde had hij daar vrede mee en stond hij erachter. Maar wat hij me misschien wel bovenal leerde: wees eerlijk.

Over de oorlog sprak hij nauwelijks met ons. Ik heb er ook nooit naar gevraagd. Het leek wel of het taboe was. Dat was denk ik anders met zijn kleinkinderen. Het contact met je kinderen is anders dan met je kleinkinderen, dat ervaar ik ook zelf.'

Kleinzoon Gert-Jan, zoon van Joop: _____

‘Als kind woonde ik in Arusha in Tanzania en mijn grootvader in Nairobi in Kenia. We zagen elkaar toen vaak, maakten mooie tochten en hij vertelde altijd uitgebreide verhalen. Hij was een meester in het bewerken van volksverhalen en gaf daar vaak een prachtige draai aan om ze een boodschap mee te geven. Zo heeft hij een hele reeks verhalen verteld over Anansie de spin uit West-Afrika die fascinerend waren. Later ben ik als kind een aantal zomers bij hem op vakantie geweest in Israël en ook daar maakten wij veel tochten. De verhalen werden steeds realistischer en naarmate wij elkaar beter leerden kennen en ik wat ouder werd, ging het vaker over zijn levenspad en zijn visie op de maatschappij.

Ik denk dat het schrijven van Wandelende Joden de enige manier voor hem was om direct na de oorlog de gruwelen te parkeren en het leven weer op te pakken. Dat heeft hij mij ook min of meer zo verteld toen wij eens een heel lange wandeling door de Amsterdamse Jodenbuurt maakten en hij over zijn jeugd en de oorlog sprak.

Mijn grootvader is zonder twijfel de belangrijkste gids in mijn eigen leven geweest. Het kan haast geen toeval zijn dat zowel mijn vader als ikzelf bij het Centraal Plan Bureau hebben gewerkt, waar hij ook direct na de oorlog met Tinbergen werkte. Zijn doorzettingsvermogen was een voorbeeld, en het geloof dat elk individu keuzes kan maken en verantwoordelijk is voor zijn leven, deel ik helemaal. En ook solidariteit met de minderbedeelden is essentieel voor mij.

Ik geloof net als hij in de maakbaarheid van de samenleving. De Europese Unie als vredesproject dat een oorlog in Europa onmogelijk zou moeten maken, speelde een belangrijke rol voor mij om bij de Europese Commissie te gaan werken. In mijn huidige functie ben ik direct betrokken bij Oekraïne en de Balkan-landen.’

Kleinkinderen Annemieke en Lodewijk, dochter en zoon van Kees: _____

‘Opa woonde ver weg in Israël, maar voelde toch vertrouwd dichtbij. Dat kwam niet alleen door de brieven die hij ons trouw schreef, maar vooral door zijn verhaaltjes. Het was een bijzonder moment als we op de deurmat een envelop vonden met daarin, zorgvuldig in bubbeltjesplastic verpakt, een cassettebandje met nieuwe verhaaltjes. De opname begon altijd met een muziekdoosje, een krakende stoel, geluiden uit de omgeving en dan die vertrouwde stem van opa. Het verhaal was begonnen.

Als opa op bezoek kwam, dan maakten we die verhaaltjes samen. Het was een ritueel dat nauwgezet werd uitgevoerd. We lagen in bed, de thee en chocolaatjes stonden klaar. De deur ging dicht en de opname werd gestart. We mochten niet gestoord worden. Dit was ons moment samen. In zijn verhalen speelden kinderen vaak de hoofdrol, ze waren slim en ondeugend. Opa leek ons ook een boodschap mee te willen geven in zijn verhaaltjes, over eerlijkheid, rechtvaardigheid en moed. Of over de dingen met aandacht en liefde doen.

Uit enthousiasme verzonnen wij gretig met opa mee, maar niet alles wat wij riepen nam hij op in zijn verhaal. Dan vonden wij dat de hoofdpersoon iets zou zeggen, maar opa vond van niet. Wij moesten dus wel ons best doen en voelden ons trots als ons verzinzel in het verhaal terecht kwam.

Opa had een nummer op zijn arm getatoeëerd, dat was ons beiden opgevallen. We hebben daar wel eens naar gevraagd, maar het bleek te pijnlijk, het gesprek werd subtiel op iets anders gebracht.

Opa leeft voort in zijn verhaaltjes. Zijn achterkleinkinderen hebben inmiddels ook al uren geluisterd naar de gedigitaliseerde opnames die bewaard zijn gebleven. Ook zij hebben nu, net als wij, warme herinneringen aan Jo Koopman.'

Kleinkinderen Miriam, Corrado en Paola, dochters en zoon van Mieke: ———
'Wij hebben nooit in de buurt van onze grootouders gewoond, maar gelukkig kwamen ze regelmatig op bezoek, ook in Italië waar we lang hebben gewoond. Vaak genoeg om een goede band met hen te hebben.

Jo in 1985 met enkele van zijn kleinkinderen: van links naar rechts Miriam, Jessie, opa, Paola, Jonah, Lea en naast Lea is Jo's dochter Hilde nog zichtbaar. [Familiearchief]

Net als bij de andere kleinkinderen trakteerde opa Jo ons altijd op zelfverzonnen verhalen, maar voordat hij begon te vertellen, werden eerst onze ouders buitengesloten. Wij mochten ook zelf woorden roepen die hij dan in het verhaal verwerkte. Daarvoor moesten we af en toe wel naar beneden roepen om de vertaling te vragen van een woord: “Mama, hoe zeg je ‘capra’ in het Nederlands?” Het was ook feest als opa ons een voor een op zijn voeten naar bed bracht, dat was een vast ritueel. Nadat opa is overleden, hebben we nog vaak naar de bandjes geluisterd waarop hij zijn verhalen vertelde.’

Kleinzoon Jonah Kahn-Koopman, zoon van Hilde: _____

“Toen de leukste opa’s werden uitgedeeld, moet ik vooraan in de rij hebben gestaan. Wat een geweldige opa was hij, een droom-opa. Ik denk vooral met weemoed terug aan mijn opa als verhalenverteller. Mijn twee zussen en ik hingen als kleine kinderen aan zijn lippen als wij bij hem thuis in Israël op de bank plaatsnamen. Hij had wel een aantal vaste karakters en figuren die steeds terugkwamen, zoals de spin Anansie, maar verder zoog hij de verhalen ter plekke uit zijn duim. Als wij kleinkinderen iets riepen, dan improviseerde hij moeiteloos en nam het verhaal weer een andere wending. Heel knap was dat en fantastisch voor zijn jonge toehoorders. Ik zie ons nog zitten op die bank. Opa vertellend, terwijl de bandrecorder alles opnam. Met in onze hand een stukje muntchocola, die hij altijd speciaal haalde in een stadje even verderop. Ik ben nog altijd dol op muntchocola.

Ik was vijftien toen opa overleed. Nét te jong om wat serieuzere gesprekken met hem te hebben. Heel jammer is dat, ik had veel van hem kunnen leren. Het contact dat wij als kleinkinderen met hem hadden was heel bijzonder. Iedere, echt iedere zondag schreven wij hem vanuit Nederland een brief, en elk kind kreeg een persoonlijke brief terug. En dan niet een paar zinnen, nee, dat waren uitgebreide, persoonlijke brieven.

Als mijn opa nu nog geleefd zou hebben, zou hij zeker somber zijn geweest over de parallellen tussen de jaren dertig en nu. Over hoe we ook nu weer achter idiote leiders aanlopen, over hoe we omgaan met elkaar en met crisissen. Hij zou er met zijn kennis van wat er na 1933 gebeurde vast ook een eigen draai aan hebben gegeven. Waar ik natuurlijk ook heel benieuwd naar zou zijn, is hoe hij tegen de huidige situatie in het Midden-Oosten zou hebben aangekeken. Als pacifist, humanist en wijze man ongetwijfeld hoofdschuddend en zeer kritisch. Ik weet vrij zeker dat mijn opa de huidige Israëlische regering verschrikkelijk zou hebben gevonden. Als aan beide zijden van het conflict mensen zoals hij het voor het zeggen zouden hebben, dan zou vrede in het Midden-Oosten geen utopie zijn.’

Chronologisch overzicht

- Joseph (roepnaam Jo) Koopman wordt op 7 november 1906 geboren. Zijn ouders zijn Levie Koopman en Mietje Lierens. Levie is groenteventer.
- De tweede zoon Hijman (roepnaam Herman) wordt op 27 juli 1908 geboren.
- In 1922 stopt Jo met zijn ulo-opleiding en gaat hij werken, eerst bij een makelaar in koffie, daarna op kantoor bij levensverzekeringsmaatschappij De Nederlanden. Hij wordt lid van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) en keert het jodendom de rug toe.
- Op 7 juli 1932 trouwt hij met Alida Hillegonda (roepnaam Ali) Breeuwer. De niet-joodse Ali is geboren in Zaandam op 2 augustus 1907 en werkte voor haar huwelijk als kantoorbediende.
- Ze krijgen vijf kinderen: Hans in 1933, Johan in 1935, Kees in 1937, Hilde in 1941 en Maria (roepnaam Mieke) in 1943.
- In 1937 vestigt het gezin zich in Amersfoort. Jo werkt als vertegenwoordiger in naaimachines en volgt diverse opleidingen, zoals de Handelsavondschool. In december 1940 haalt hij de MO-akte Staatsinrichting. Hij geeft bijles en privélessen Staatsinrichting.
- Op 21 februari 1941 laat hij zich, op last van de nazi-verordening, in de gemeentelijke administratie registreren als 'voljood'. Zijn kinderen worden als 'halfjood' opgenomen.
- Op 24 september 1942 worden zijn ouders Levie en Mietje Koopman in Auschwitz vermoord.
- Vanaf 1941 zit Jo, aangemoedigd en geholpen door zijn vrouw, in het verzet. Hij vervalst distributiestamkaarten en persoonsbewijzen en zoekt in het hele land naar adressen voor onderduikers.
- In juli 1944 wordt Jo in Amsterdam door de beruchte jodenjager Chris Bout gearresteerd. Op de 20e van die maand arriveert hij als strafgevangene in Westerbork.
- Op zondag 3 september wordt hij gedeporteerd naar Auschwitz.
- In januari 1945 beginnen de Duitsers bij het naderen van de Russische troepen het kamp te ontruimen. Tienduizenden gevangenen worden op een Dodenmars gestuurd, Jo blijft met een handjevol doodzieke gevangenen achter in de ziekenbarak.
- Op 27 januari wordt Auschwitz bevrijd door de Russen.
- Begin maart verlaat hij het kamp met een identiteitsbewijs van het Poolse Rode Kruis. Hij verblijft vier weken met andere ex-gevangenen in Kattowitz (het huidige Katowice) en wordt dan per trein via Lemberg (Lviv) overgebracht naar Czernowitz, waar de hele groep drie weken moet wachten. Van daaruit gaat het in vijf dagen naar Odessa waar het wachten op verscheping naar Frankrijk nog eens vijf weken duurt. In Odessa verneemt hij dat ook Nederland bevrijd is.

- Begin mei vertrekt De Monowai van de P&O line met 2000 Fransen en 1000 Nederlanders aan boord. Na aankomst in Marseille zetten de Nederlanders per trein hun reis voort. Ze worden in Tilburg geïnterneerd.
- Op 2 juni keert Jo terug in Amersfoort.
- Op 27 november 1945 wordt Jo namens de SDAP in de nood-gemeenteraad van Amersfoort geïnstalleerd. Op 9 juli 1946 volgt zijn benoeming tot wethouder voor de PvdA met de portefeuilles Verkeer, Sociale zaken en Huisvesting. Hij is tevens loco-burgemeester.
- Op 17 juli 1953 neemt Koopman afscheid als wethouder en raadslid. Het gezin verhuist naar Voorburg. Jo werkt nu het Centraal Plan Bureau.
- In 1956 haalt hij na een avondstudie zijn doctoraalexamen economie aan de Nederlandse Economische Hogeschool in Rotterdam.
- Op 13 oktober 1956 treedt hij als Kamerlid voor de PvdA toe tot het parlement.
- In 1960 en 1961 doet hij, tijdens zijn Kamerlidmaatschap, als ontwikkelings-econoom met Jan Tinbergen advieswerk voor de Turkse regering.
- Op 1 oktober 1963 verlaat hij de Tweede Kamer.
- Van 1963 tot 1973 werkt hij als economisch adviseur achtereenvolgens in Oost-Pakistan, Brazilië, Ghana en Kenia. In dat laatste land geeft hij ook les aan de universiteit.
- In 1973 vestigen Jo en Ali zich in Israël, in Shavei Zion, vlak bij kibboets Beit HaEmek, waar hun oudste zoon Hans al sinds 1958 woont.
- Op 5 september 1974 overlijdt Ali, ze wordt begraven in Beit HaEmek.
- Jo hertrouwt met Henriëty Beekman. Hij overlijdt op 4 juni 1987 en wordt ook in Beit HaEmek begraven.

Colofon

De thuiskomst van Jo Koopman

Het bijzondere verhaal van een vergeten Amersfoortse wethouder

De tekst in dit boek is door eindredacteur Arjeh Kalmann samengesteld uit bijdragen van Rob Hoegen, Addy Schuurman en Jan H. Lodewijks en uit geschreven documenten van Jo Koopman zelf en van zijn zoon Joop.

Vormgeving: Eddy Rappol

Tekstredactie: Merit Roodbeen

Druk: Wilco Amersfoort

ISBN:

Deze uitgave van Stichting Regionaal Spitwerk uit 2025 is mede mogelijk gemaakt door subsidies van de gemeente Amersfoort, de provincie Utrecht en door een garantstelling van de Stichting Fonds Bos.

De uitgever heeft zich ingespannen alle copyrights van het beeldmateriaal te achterhalen. Wanneer iemand desondanks meent enig recht te kunnen doen gelden op gepubliceerde foto's, dan verzoeken wij dit aan de uitgever te melden. Niets uit dit boek mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, op welke manier ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

